

Sunniva Bøe

Fra luksusvarer til forbruksvarer?

En kartlegging av kolonialvarers utbredelse i
Larvik Grevskap, 1750-1800

Masteroppgave i Master i historie

Veileder: Magne Njåstad

Trondheim, november 2018

Sunniva Bøe

Fra luksusvarer til forbruksvarer?

En kartlegging av kolonialvarers utbredelse i Larvik
Grevskap, 1750-1800

Masteroppgave i Master i historie
Veileder: Magne Njåstad
Trondheim, november 2018

Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet
Det humanistiske fakultet
Institutt for historiske studier

Forord

Midtveis i masterløpet utviklet jeg en dopplersk trass mot prestasjonskulturen, og dermed også mot masteroppgaven, dette store, fryktinngytende prosjektet som er ment å være flaggskipet i mastergraden. Derfor er jeg svært takknemlig overfor alle dem som gjorde det mulig for meg å fullføre til tross for dette.

Først vil jeg rette en takk til min veileder, Magne Njåstad, som alltid har vært tilgjengelig, og som tålmodig har ført meg steg for steg frem til målstreken. Han gav aldri opp prosjektet mitt, og hjalp meg å holde fokus på det viktigste.

Derneft vil jeg takke Norsk Lokalhistorisk Institutt, direktør Knut Sprauten og stipendkomiteen deres. Tildelingen av NLI's stipend for mastergradsstudenter i historie har bidratt til å finansiere prosjektet mitt, samt å gi meg troen på at mitt forskningsbidrag ville være verdifullt. Jeg takker også for en svært hyggelig og beroligende telefonsamtale med Knut Sprauten, som forsikret meg om at arbeidet ikke måtte være avsluttet snarest.

Deretter vil jeg rette en stor takk til Aina Aske, konservator og daglig leder ved Larvik Museum. Uten vederlag har hun lånt meg uvurderlig materiale vedrørende grevens private forbruk og Herregårdens inventar. Dette materiale er ellers kun tilgjengelig som originaldokumenter i statsarkivet på Kongsberg. Dette sparte meg derfor for mye leting, arbeid, reiser og utgifter. Tusen takk! Hun tok meg også med til statsarkivet slik at jeg kunne se litt selv. Jeg vil også gjerne takke den øvrige staben ved Larvik Museum, og dessuten tidligere avdelingsleder Arnfinn Malme som først ansatte meg ved museet, slik at jeg fattet interesse for lokalhistorie.

Jeg takker også Anita Wiklund Norli, førsteamanuensis ved HSN, og min tidligere lærer i historie og filosofi. Også hun tok meg med til Kongsberg og veiledet meg i arkivarbeid. Jeg vil ellers takke henne for hennes begeistring, glød og iverkdom som var veldig inspirerende.

Randi Bjørshol Wærdahl, førsteamanuensis ved Institutt for historiske studier ved NTNU lærte meg å ikke snakke ned prosjektet mitt. Takk for det!

Og, sist, men ikke minst, vil jeg takke min familie og mine nærmeste venner for deres utrettelige hjelp og støtte. Noen har gitt meg ny motivasjon og hjulpet meg å fullføre arbeidet, andre har gitt meg praktisk hjelp. Takk! Uten dere ville ikke denne ferdige utgaven av forskningsprosjektet sett dagens lys.

Innhold

Kapittel 1: Teori, forskningsstatus og metode	5
1.1 Innledning med tema, problemstilling og avgrensning	5
1.2 Teori	8
1.2.1 Tradisjonell tilnærming til forbruk	8
1.2.2 Åpningen av et globalt marked og økt forbruk	10
1.2.3 Forbrukets karakter	11
1.2.4 Serveringskultur og gjenstanders betydning	13
1.3 Historiografi	15
1.4 Fremgangsmåte og kildearbeid	19
1.4.1 Tollistene	19
1.4.2 Skiftene	20
1.4.3 Andre kilder	23
1.4.4 Metode og perspektiv	25
Kapittel 2: Bakgrunn	27
2.1 Grevskapene i Vestfold	27
2.2 Tollvesen, næringsliv og handel	28
2.2.1 Larvik som ladested og tollsted	28
2.2.2 Næringslivet	29
2.2.3 Proviandthusordningen	31
2.3 Byens sosiale og økonomiske hierarki	32
Kapittel 3: Utbredelsen av kaffe i Larvik by	35
3.1 Kaffens historie i Europa	35
3.2 Utbredelsen i Norden og Norge	36
3.3 Kaffe i Larvik by 1750-1800	38
3.3.1 Hva ble innført til Larvik tollsted?	38
3.3.2 Hvilke økonomiske og sosiale lag brukte kaffe?	41
3.4 Konklusjon	45
Kapittel 4: Utbredelsen av te i Larvik by	47
4.1 Teens utbredelse i Europa	47
4.2 Bruk av te i Norge	48
4.3 Te i Larvik by 1750-1800	49
4.3.1 Hva ble innført til Larvik tollsted?	49
4.3.2. Hvilke økonomiske og sosiale lag bruker teen i Larvik?	53

4.4 Konklusjon.....	59
Kapittel 5: Utbredelsen av sukker i Norge og Larvik.....	61
5.1 Sukkerets utbredelse i Europa	61
5.2 Bruk av sukker i Norge	62
5.3 Sukker i Larvik 1750-1800	64
5.3.1 Hva ble innført til Larvik tollsted?.....	64
5.3.2 Hvilke økonomiske og sosiale lag bruker sukkeret i Larvik?	68
5.4 Konklusjon.....	73
Kapittel 6: Fra luksusvarer til forbruksvarer?.....	75
6.1 Konklusjon.....	75
Litteratur	79
Tillegg.....	

Kapittel 1: Teori, forskningsstatus og metode

1.1 Innledning med tema, problemstilling og avgrensning

«Toppborgerskapet i Vestfold var tross alt bredere og rikere i 1800 enn hundre år før. De bodde i store herskapelige hus, hvor innboet var langt finere og mer variert enn tre generasjoner tidligere. Luksuriøse møbler, eksklusivt porselen, elegante klesdrakter, kostbare juveler var utslag av denne rikdommen. Mange i kjøpmannsklassen levde nå over evne, i motsetning til sine forfedre. Oppgangstidene utløste en nærmest uansvarlig forbrukermentalitet.»¹

Gjennom 1700-tallet økte verdenshandelen betraktelig, og i denne prosessen økte også Norges kommunikasjon med fjerntliggende strøk. Innbyggerne i Danmark-Norge skaffet seg eksotiske varer gjennom egne kolonier, og gjennom tilknytningen til det globale handelsnettverket. Dette førte med seg endringer i markedet og i folks forbruk. Allerede på 1600-tallet hadde flere utenlandske luksusvarer blitt introdusert i Norge, men i løpet av 1700-tallet økte både importen og den innenlandske tilvirkningen av ulike varer eller deres etterlikninger.² Slik økte også tilgjengeligheten, noe som er en forutsetning for forbruk. Tilførselen av nye varer fra verdensmarkedet preget også forbruket lokalt, på den måten at også innbyggere i mer perifere områder ble deltakere på det globale markedet. Tidligere hadde nordmenn hovedsakelig vært knyttet til verdenshandelen som produsenter, ved å dekke andres etterspørsel etter jern, trelast og fisk. I løpet av 1700-tallet ble de også forbrukere, på den måten at mange fikk egne forbrukerambisjoner og selv etterspurte varer som ikke utelukkende var nødvendighetsartikler.³

Det finnes imidlertid svært få studier som beskriver hvordan forbruket artet seg i Norge på 1700-tallet. Ragnhild Hutchisons (2011) artikkel «Bites, nibbles, sips and puffs» tar for seg spredningen av kaffe, te, sukker og sjokolade, og tobakk på den norske landsbygda mellom 1700 og 1850.⁴ Hennes resultater tyder på at forbruket for de fleste varer ikke skjøt fart før nærmere midten av 1800-tallet. Vi vet likevel lite om regionale og lokale forskjeller. Denne artikkelen inspirerte meg til å gjøre en liknende undersøkelse for et mindre område, for å kunne si noe om lokalt forbruk i forhold til den nasjonale trenden, samt kommunikasjonen mellom

¹ Øystein Rian, *Vestfolds Historie. Grevskapstiden 1671-1821* (Vestfolds Fylkeskommune, 1980), 348.

² Etterlikning var hovedmotivasjonen for å skaffe seg særlig asiatiske varer. Maxine Berg «Asian luxuries and the Making of the European Consumer Revolution,» i *Luxury in the Eighteenth Century. Debates, Desires and Delectable Goods*, red. Maxine Berg og Elizabeth Eger (London: Palgrave Macmillan Ltd, 2003), 229, 242.

³ Ragnhild Hutchison, (2011) «Bites, nibbles, sips and puffs: New exotic goods in Norway in the 18th and the first half of the 19th century,» *Scandinavian Journal of History* 36, No. 2 (2011): 22, <http://dx.doi.org/10.1080/03468755.2011.564501>

⁴ Hutchison, «Bites, nibbles, sips and puffs.»

utkantstrøk og verdensmarked. Jeg undersøker derfor Larvik grevskap, *med mål om å avdekke hvorvidt det fantes et forbruk her allerede før 1800, og undersøke om vi med dette ser en overgang fra luksusforbruk til masseforbruk.*

Larvik grevskap er valgt som avgrensning av flere årsaker. Lokalhistorie herfra forteller noe om forbruk preget av en lokal elite, om kystbyers levekår og deres handelsnettverk. Larvik Grevskap er et eget administrativt område har dermed et rikt kildemateriale. Grevskapets byer, Larvik og Sandefjord, utgjør for eksempel en egen tollenhhet, og tollistene er tilgjengelige digitalt. Larvik har videre flere trekk som gjør stedet egnet for sammenlikning. Med trelast og sjøfart som hovednæringer hadde stedet en økonomisk struktur som var representativ for Østlandet.⁵ Samtidig er det tenkelig at stedet under grevens styre har skilt seg ut fra andre steders forbrukstrender. Kongelige embedsmenn, grevens betjenter, og kjøpmenn utgjorde en betydelig del av samfunnet, kanskje i større grad enn andre steder. Dette lagdelte samfunnet gir rom for å diskutere forbruket i ulike sosiale lag. Min undersøkelse vil i all hovedsak gjelde Larvik by, Langestrand, hvor jernverket lå, Stenene, og Torstrand, hvor grevens bolig lå. Denne studien er i så måte være mest egnet til å si noe om forbruket i bynære strøk.

Når det gjelder tidsavgrensning er dette både historisk og forskningsøkonomisk begrunnet. Innførselen av kolonialvarer til Larvik har tenkelig begynt allerede på 1600-tallet, som følge av byens status som grevskapsby. Likevel, er det først på 1700-tallet vi ser en økning som gjør det interessant å analysere forbruket som noe mer enn enkeltpersoners luksus. Samtidig til det være interessant å se om Larvik skiller seg fra det man antar er den nasjonale trenden, ved at det utviklet seg et forbruk *før* 1800. Videre er det best kildebelegg mellom 1750 og 1800. Tollmateriale er et nødvendig utgangspunkt for å analysere forbruk. Tollisteprojektet digitaliserer tollmateriale fra hele Norge, men så langt finnes transkribert materiale for Larvik kun for årgangene 1754, -56, -62, -74 og 1786. Dette materialet har vist seg å være for snevert til å trekke konklusjoner om utviklingen gjennom århundret, men gir et godt grunnlag for å si noe om perioden 1750-1800 som helhet.

Jeg arbeider ut fra flere formål og hypoteser. For å svare på hovedproblemstillingen behøver jeg å kartlegge kolonialvarenes utbredelse ved hjelp av import. Er det i det hele tatt meningsfullt å snakke om et forbruk i Larvik grevskap i perioden 1750-1800? Den første hypotesen er at *varetilgangen i Larvik 1750-1800 var tilstrekkelig til å forutsette et forbruk, og i løpet av denne perioden endret kolonialvarene status fra rene luksusvarer mot forbruksvarer.*

⁵ Kjell Andersen, "Grevskapet Laurvigen. Borgerskapets formuesforhold 1670-1807. En studie av en sosial gruppe i en før-kapitalistisk samfunnsformasjon» (Hovedfagsoppgave, Universitetet i Oslo, 1977), 2.

Med *forbruksvarer* mener jeg varer som brukes i større omfang, og som har raskere sirkulasjon. Utbredelse handler om mindre begrensning av tilgjengelighet, pris og sosiale normer. Forbruket handler om at varer brukes opp eller byttes ut, fordi de har kortere levetid, egenskaper Jan de Vries oppsummerer i begrepet *breakability*.⁶ Carole Shammas (1993) legger frem en nyttig definisjon på *masseforbruk*: Folk på ulike lønnsnivå må både kjøpe og bruke varen regelmessig, samt at 25% av den voksne befolkningen bruker varen daglig.⁷ Masseforbruk henger gjerne sammen med industriell produksjon og godt utviklet økonomi, og er typisk for det *moderne* forbruket. Jeg vil likevel bruke denne definisjonen som et måleredskap når jeg nå undersøker utbredelsen av kolonialvarer i Larvik. Med *luksusvarer* mener jeg varer som er attråverdige, og som går utover det helt nødvendige og vanlige. Slike varer er gjerne ikke ment å dekke grunnleggende behov, selv om de kommer i form av mat og drikke. De kan ofte ha høy pris, kvalitet, estetisk og symbolsk verdi, samt at de kan være sjeldne eller nyskapende.⁸

Varene jeg undersøker er kaffe, te, og sukker, som tradisjonelt var luksusvarer som følge av sin eksotiske opprinnelse. Typisk for de nye varene var at de ikke ble produsert kun for eliten, samtidig som de ikke var masseproduserte eller standardiserte varer.⁹ De var i utgangspunktet ikke nødvendighetsartikler, men er likevel blitt dagligvarer over tid. Bruken av disse varene kan følges fordi det finnes bruksgjenstander knyttet til dem som er blitt bevart selv når produktet er inntatt.¹⁰

Det eventuelle forbruket har også en sosial dimensjon, og jeg ønsker å se hvordan varene ble fordelt blant de ulike samfunnslagene. Selv om Larvik i noen grad var et «førindustrielt industrisamfunn» der arbeiderne var tett knyttet til jernverket, vil jeg se på inntektsgruppene som trer frem i skiftematerialet, ikke økonomiske klasser.¹¹ Jeg vil heller ikke analysere greven. Han må på flere vis ha vært en symbolsk viktig figur med et synlig og kanskje

⁶ Jan de Vries, *The Industrious Revolution. Consumer Behaviour and the Household economy, 1650 to the present* (New York: Cambridge University Press, 2008), 129-133.

⁷ Carole Shammas, «Changes in English and Anglo-American Consumption,» i *Consumption and the world of goods*, red. John Brewer og Roy Porter (London: Routledge, 1993), 179. Denne definisjonen er også brukt av blant andre Ragnhild Hutchison og Klas Rönnbäck.

⁸ Klaus Heine og Michael Phan, «Trading-up mass-market goods to luxury products,» *Australasian Marketing Journal* 19, No. 2 (May 2011), <https://doi.org/10.1016/j.ausmj.2011.03.001>.

⁹ Maxine Berg, «New commodities, luxuries and their consumers in eighteenth-century England,» i *Consumers and luxury. Consumer culture in Europe 1650-1850*, red. Maxine Berg og Helen Clifford (Manchester: Manchester University Press, 1999), 65.

¹⁰ Av denne årsaken har jeg utelatt tobakk, som ville være langt vanskeligere å følge.

¹¹ Bjørn Bjørnstad, «Grevskapet Laurvigen. Arbeiderne ved Fritzøe Jernverk 1701-45» (Hovedfagsoppgave, Universitetet i Oslo, 1977), 8.

også prangende forbruk, men han oppholdt seg ofte i Danmark, og det kan være vanskelig å analysere ham som en permanent innflytelse på innbyggerne. Dermed får jeg hypotesen: *I Larvik var kolonialvarene innen 1800 ikke lenger forbeholdt den øverste sosio-økonomiske gruppen, men spredt til flere samfunnslag.* Disse funnene blir mer betydningsfulle om de kan settes i sammenheng med situasjonen i andre områder. Med mål om å sammenlikne et lokalsamfunns forbruksendring med Norge for øvrig, går jeg ut ifra at *utbredelsen av kolonialvarer i Larvik økte tidligere enn i andre områder.* Et svar på dette vil også kunne plassere Larvik, som en del av periferien, inn i både nasjonal og global sammenheng.

1.2 Teori

Målet med undersøkelsen er ikke å påvise en eventuell markedsorientering av husholdene. Ei heller ønsker jeg å forklare om forbruket kan knyttes til industrialiseringen i Larviks-distriktet. Likevel er min forskning nært knyttet til disse temaene, og skriver seg slik inn i forskningstradisjonen rundt den industrielle og den industriøse revolusjon. Denne tradisjonen vil være verdt å nevne som bakgrunnsinformasjon. Forbrukets utvikling, omfang og karakter er av mer direkte betydning for prosjektet. I tillegg til luksusvarer og forbruksvarer, som ble definert innledningsvis, er det noen andre begreper som vil benyttes i analysen.

1.2.1 Tradisjonell tilnærming til forbruk

Forbruk er et relativt nytt forskningstema, som befinner seg i skjæringspunktet mellom økonomi, og sosial- og kulturhistorie. Til tross for at sosiale og kulturelle tema har fått vind i seilene siden 1980-tallet, har det tatt en stund før forbruk som sådan ble viet større oppmerksomhet. Man har lenge undersøkt tema som grenser til forbruk, som global handel, lønnsvekst, den industrielle revolusjon, den industriøse revolusjon og det nye arbeidslivet. Likevel har forbruk vært mer et bitema, mens produksjonen har spilt hovedrollen.

Kjennetegnende for den tidligste forskningen rundt den industrielle revolusjon var at endringer i forbruk gjerne ensidig ble forklart enten ved hjelp av tilbud eller etterspørsel. Hovedsakelig var forklaringen grunnet i tilbudssiden i markedslikningen, det Carole Shammas kaller the "*supply-side orthodoxy*."¹² Denne leiren, med blant andre Joel Mokyr, mener masseproduksjon av markedsvarer utløste etterspørselen, som i sin tur endret og økte forbruket.¹³ Nyere forskning utført av blant andre Jan de Vries, Maxine Berg og Pat Hudson

¹² Shammas, «Changes in English and Anglo-American Consumption," 177. Det samme sier Maxine Berg «New commodities," 63-64. Og Alan Warde, *Consumption, Food and Taste. Culinary Antinomies and Commodity Culture* (London: Sage Publications, 1997), 7.

¹³ Jan de Vries, "The Industrial and Industrious revolution," *The Journal of Economic History* 54, No. 2 (June 1994), Papers Presented at the Fifty-Third Annual Meeting of the Economic History Association, 255.

søker heller å forklare endringer sett fra etterspørsel-siden. Kritikken mot tidligere teori har vært at det skjedde en endring i produksjon allerede *før* den første industrielle revolusjon i England på 1750-tallet, og at disse endringene hadde sitt utspring i etterspørsel snarere enn tilbud. Jan de Vries (1994) forklarer at det fant sted hva han kaller en *industriøs* revolusjon, en flittighetsrevolusjon. I svært korte trekk kan teorien hans sammenfattes slik:

The industrious revolution was a process of household-based resource reallocation that increased both the supply of marketed commodities and labor and the demand for market-supplied goods. The industrious revolution was a household-level change with important demand-side features that preceded the Industrial Revolution, a supply-side phenomenon.¹⁴

Det dreier seg om at husholdene som samlet enhet etterspør nye varer og følgelig markedsorienterer arbeidet sitt med mål om å oppnå kjøpekraft. Etterspørselen er altså drivkraften for endring.¹⁵ Også McKendrick, Brewer og Plumb (1982) later til å se etterspørselen som den første årsak i spørsmålet om økonomisk vekst. De beretter i sitt verk *Birth of the Consumer Society* om en *forbrukerrevolusjon*, som de mener fant sted i England i forbindelse med den industrielle revolusjonen.¹⁶ Folk etterspør forbruksvarer i stedet for selv å produsere dem, noe som fører til en markedsavhengighet, som i sin tur øker produksjonen av markedsvarer. Det er imidlertid vanskelig å avgjøre om dette ville være mulig om ikke industrien allerede var i stand til å tilføre markedet store mengder billige varer. Mange mener dessuten at det kan være vanskelig å skille ut hva som er forbrukerambisjoner og hva som er ren nødvendighet.¹⁷ Hvordan vet man at etterspørselen utgjør hele motivasjonen for markedsorientering av produksjon? Teorien tar heller ikke hensyn til påvirkningen fra laug, utgiftsregulerende lover, eller markedets internasjonale karakter.¹⁸

Flere forskere søker ensidig nasjonale og internasjonale forklaringer, men noen kombinerer flere perspektiv. Slik jeg ser det har blant andre Göran Rydén og Ragnhild Hutchison en mellomposisjon i denne diskursen, både hva gjelder produksjon og geografisk

Joel Mokyr, "Demand vs. supply in the industrial revolution," *The Journal of Economic History*, 37, No. 4 (Dec., 1977), 981-1008.

¹⁴ De Vries, "The Industrial revolution and the Industrious revolution," 249.

¹⁵ De Vries, "The Industrial revolution and the Industrious revolution," 256.

¹⁶ Neil McKendrick, John Brewer og John Harold Plumb, *The birth of a consumer society: the commercialization of eighteenth-century England* (London: Europa Publications, 1982).

¹⁷ Blant annet Lorna Weatherill, *Consumer Behaviour and Material Culture in Britain, 1660-1760* (London: Routledge, 1996); Lorna Weatherill, "The meaning of consumer behaviour in late seventeenth- and early eighteenth-century England," i *Consumption and the world of goods*, red. John Brewer og Roy Porter (London: Routledge, 1993). Dette er også det som har vært hoveddebatten i Norge. Se delkapitlet om historiografi side 14-15.

¹⁸ Ragnhild Hutchison, "An Industrious Revolution in Norway? A Norwegian road to a modern market economy," *Scandinavian Journal of History* 39, No 1 (2014): 5, DOI: 10.1080/03468755.2013.847486.

nivå. Rydén ser på det økonomiske systemets *vekselvirkning* der utenlandsk og innenlandsk produksjon og etterspørsel påvirker hverandre gjensidig.¹⁹ Hutchison står for et liknende syn idet hun mener utenlandsk *etterspørsel* kan ha endret innenlandsk *produksjon* i Norge.²⁰ De ser altså ikke bare på én side i regnestykket.

1.2.2 Åpningen av et globalt marked og økt forbruk

Det later til å være en viss enighet om at 1700-tallet var århundret da det globale markedet for alvor tok form. Innførselen av varer til Europa øker i både omfang og variasjon, noe som handler om styrket grep i koloniene og om europeisk militærmakt. Dette skapte et mer stabilt og integrert globalt marked, som kan ha gitt en kulturell endring i retning av et forbruk, snarere enn ren selvberging. De interregionale markedene i hvert land hadde allerede gitt rom for spesialisering og markedsorientering, slik at det ble lettere å knytte internasjonale marked sammen.²¹ Flere har kartlagt økningen i varetilgang for å si noe om starten på forbruket.

Maxine Berg mener importen fra koloniene var svært viktig for forbruket i Europa. Importvarene var i seg selv en katalysator for utviklingen av forbrukersamfunnet.²² Asiatiske varer var billige og dermed lett tilgjengelige, og førte dermed til markedsorientering i husholdene. Samtidig medførte importen økt produksjon og innovasjon ettersom produsenter ønsket å etterlikne varene.²³

Blant andre Carole Shammas har laget en statistisk oversikt som viser økt innførsel til England av dagligvarer, og varer som tobakk, sukker og rom.²⁴ Hun viser hvordan dette har endret forbruket, ikke nødvendigvis ved at det øker, men ved at nye varer overtar for de gamle. Det handler altså ikke bare handler om å kjøpe mer, men å kjøpe *annerledes*. Eksotiske varer overtar til en viss grad for de gamle varene og bidrar til å endre kulturen.

Antologien *Globalhistoria frå periferin* (2010) redigert av Leos Müller, Göran Rydén, Holger Weiss søker å knytte Norden til det globale markedet.²⁵ Bidragsyterne ser på utviklingen av ulike globale nettverk og deres betydning for utviklingen av internasjonale bedrifter, biologisk mangfold, kunnskap, kapital og handel. De utvidede handelsnettverkene

¹⁹ Göran Rydén, «Från Gammelbo til Calabar. Det svenska järnet och den ekspanderande atlantiska ekonomin,» i *Globalhistoria frå periferin. Norden 1600-1850*, red. Leos Müller, Göran Rydén og Holger Weiss (Lund: Studentlitteratur, 2010).

²⁰ Hutchison, "An Industrious Revolution in Norway?," 6.

²¹ Ragnhild Hutchison, *In the doorway to development: an inquiry into market oriented structural changes in Norway ca. 1750-1830* (Leiden: Brill, 2012), 7.

²² Maxine Berg, "Asian luxuries," 229, 239-42.

²³ Hutchison, *In the Doorway*, 11.

²⁴ Shammas, "Changes in English and Anglo-American consumption."

²⁵ Müller, Rydén og Weiss, *Global historia frå periferin*.

utveksler blant annet slaver, jern og luksusvarer. Göran Rydén ser for eksempel på hvordan distribusjonen av svensk jern i Europa økte internasjonal etterspørsel. Etter hvert som etterspørselen endret seg, fulgte produksjonen opp.

Gjennom 1700-tallet ble også nordmenn forbrukere i større skala, gjennom kjøp av kolonialvarer. Det finnes imidlertid svært få studier som ser på norsk produksjon og forbruk i et globalt perspektiv. Når det gjelder det norske forbruk, er dette best dekket av Hutchison. Hutchison (2014) har gjennom sin artikkel ”*An industrious revolution in Norway?*” forklart hvordan hun mener den norske deltakelsen i det internasjonale markedet foregikk, og hva det førte til når det gjaldt forbruk.²⁶ Hun mener det var gjennom eksportnæringen nordmenn først fikk kontakt med det internasjonale markedet, som gav dem endret produksjon, ny smak og nye forbruksvaner. Norge var, den gang som nå, en eksportnasjon og eksporterte mange foredlede produkter som jern og tørrfisk, som svarte til internasjonal etterspørsel.²⁷ Norsk produksjonsmønster tilpasset seg derfor utenlandske forbrukeres ønsker, og det var dette, snarere enn nordmenns egne forbruksambisjoner som førte til en markedsorientering av produksjonen.²⁸ Det norske forbruksmønsteret endret seg etter produksjonsmønsteret. Ved å kartlegge varetilgangen, kjøp og eierskap av varer i Larvik grevskap, ønsker jeg samtidig å si noe om deltakelsen i det globale markedet.

1.2.3 Forbrukets karakter

Forbruk er et sammensatt emne. I tillegg til faktisk kjøp og bruk av varene kommer motivasjonen for anskaffelse, valget om å bruke eller vise frem varen, og gjenstandens symbolske betydning. Er den et uttrykk for klassesilhørighet, dannelse, smak, komfort eller noe annet? Handler forbruket utelukkende om økt handel, endring i produksjon og rask spredning av varer? Ettersom konsum er flersidig kan også ulike deler av det ha ulike forklaringsfaktorer.²⁹

Tanker om forbruk kan også forandres over tid. Forbruk har tradisjonelt vært nært knyttet til luksus, og synet på luksus gjennomgikk en tydelig endring på 1700-tallet. Faktisk mener Berg at holdningsendringer er en sterkere forklaringsfaktor enn tilgjengelighet: «The division between ordinary and luxury consumption was, furthermore, as much about a shift in ideas over the course of the eighteenth century as it was about the proliferation of consumer

²⁶ Hutchison, “An Industrious Revolution in Norway?”

²⁷ Hutchison, “An Industrious Revolution in Norway?,” 6

²⁸ Begrepet consumer aspirations, eller forbrukerambisjoner. Hutchison “An Industrious Revolution in Norway?,” 13-17.

²⁹ Warde, *Consumption, Food and Taste*, 19.

objects.”³⁰ Det ble et skille mellom den gamle og den nye luksusen. Der den gamle luksusen var forbundet med svært høye kostnader og moralske skrupler, var den nye luksusen knyttet til nytte, komfort og fornøyelse.³¹ Slik var luksus tidligere kun en statusmarkør, en måte å skape et tydelig skille mellom folk, tidsepoker og steder, mens den nye luksusen handlet mer om å formidle kulturell betydning, og *smak*, noe som i teorien er mulig for alle.³² Mat kunne også ha denne typen symbolikk. Alan Warde (1997) skriver at: “[...], culinary practice is also associated with lifestyle, and, one supposes, is the ultimate metaphorical source of the concept of taste.”³³

I sitt verk *Den uproductive klasse* fremsetter økonomen Thorstein Veblen en beskrivelse av overklassens *prangende forbruk*.³⁴ I stedet for å arbeide med å skape verdier for samfunnets felles beste, bruker overklassen sine overskuddsmidler til å uttrykke personlig status gjennom gjenstander og livsførsel, for å opprettholde eller oppnå sosial status. Også i lavere lag vises denne typen motivasjon, der overklassen etterliknes, selv når ressursene er knappe og statusforbruket går på bekostning av grunnleggende behov.³⁵ Denne teorien er beslektet med Marx’ og Webers klassiske sosiologiske teorier som bygger på en ujevn fordeling av ressurser.³⁶ Selv om forbruk og livsstil av moderne teoretikere er blitt lest som et uttrykk for klassetilhørighet, betyr det ikke at det ikke fantes sosial differensiering i tidlig nytid.³⁷ Luksusbegrensende lovverk, ulike materialer, utførelser og priser kan opprettholde visse sosiale forskjeller som kunne være et grunnlag for etterlikning. Disse forskjellene som kommer til syne vil jeg i analysen kalle *differensiert forbruk*. Det handler ikke om individualisering, men om sosial lagdeling.

Statusforbruk og etterlikning kan forklares gjennom Bourdieus utvidede kapitalbegrep.³⁸ Prangende forbruk kan være et middel til å oppnå kulturell og sosial kapital.

³⁰ Berg, «New commodities,” 68.

³¹ De Vries, *The Industrious Revolution*, 44-46; De Vries, “Luxury in the Dutch Golden Age in Theory and Practice,” i *Luxury in the Eighteenth Century. Debates, Desires and Delectable Goods*, red. Maxine Berg og Elizabeth Eger (London: Palgrave Macmillan, 2003), 41-43; Maxine Berg og Elizabeth Eger, “The Rise and Fall of the Luxury Debates,” i *Luxury in the Eighteenth Century*, red. Berg og Eger, 7-8. Dette var også et skille gjort i samtiden.

³² De Vries, *The Industrious Revolution*, 44-45.

³³ Warde, *Consumption, Food and Taste*, 22.

³⁴ Conspicuous consumption eller prangende forbruk. Thorstein Veblen, *Den uproductive klasse* (Oslo: Res Publica, 2014.)

³⁵ Veblen, *Den uproductive klasse*, 129-132.

³⁶ Warde, *Consumption, Food and Taste*, 7-8.

³⁷ *Klassetilhørighet* kan kanskje virke som et anakronistisk begrep, men det er brukt av blant andre Alan Warde og Maxine Berg.

³⁸ Søren Gytz Olesen, “Pierre Bourdieu,” i *Pædagogik i sosiologisk perspektiv*, red. Peter Møller Pedersen og Søren Gytz Olesen (Århus: ViaSysteme, 2012), 123-125. Warde, *Consumption, Food and Taste*, 7.

Kulturell kapital dreier seg om kulturelle koder, hvor smak, livsførsel og forbruk kan være et element, mens sosial kapital dreier seg om sosiale nettverk som ressurs. Disse ulike typene kapital utgjør tilsammen det Bourdieu kaller en persons *habitus*, som gjerne bestemmer dennes tilhørighet i en sosial gruppe. Tradisjonell økonomisk kapital kan behøves for å realisere andre typer kapital.³⁹ Visse typer gjenstander, fungerer som statusmarkører fordi de signaliserer god *smak* eller altså kulturell kapital, ikke bare økonomisk evne. Dette passer godt på de tidlig-moderne luksusvarene som befinner seg i skjæringspunktet mellom smak, kultur og kjøpekraft, og som i flere tilfeller kan betegnes som *populux goods* ettersom de var billige utgaver av elitens luksussaker: Tilgjengelige for alle, men likevel med et luksuriøst preg.⁴⁰ Sosial etterlikning er neppe den eneste motivasjonen for å skaffe seg luksus, og dette er i tillegg svært vanskelig å fastslå. På den ene siden kan man tenke seg at det å bli eksponert for nye varer i seg selv skapte nye ønsker og nye *vaner*, eller nye forventninger til komfort, men det kan også tenkes at noen ønsket å utfordre det etablerte sosiale hierarkiet.⁴¹

1.2.4 Serveringskultur og gjenstanders betydning

Berg (1999) spør seg hva slags betydning vi kan tillegge gjenstandene folk eide.⁴² Dette er viktig for mitt prosjekt fordi jeg trenger å vite i hvilken grad en kan ta de eide gjenstandene til inntekt for forbruk av kolonialvarer. I middelalderen ble eiendeler nært assosiert med eieren, og slik utgjorde gjenstanden «more than the money they could buy».⁴³ I renessansen viste man frem gjenstandene i hjemmet, og dette kunne ofte være samlinger som viste eierens dannelse og sans for godt håndverk. Gjennom 1700-tallet var flotte eiendeler ment å vise anstendighet og nytte, men også mote og nyhetsverdi var viktig. I større grad enn tidligere var det lov å vise individualitet og mangfold. Det er likevel uvisst om dette var mål som var oppnåelige for alle. Berg understreker flere ganger at varene må ha vært opplevd som luksus av dem som brukte dem. Hun påpeker likevel at det er absolutt nødvendig å kjenne til den spesifikke kulturelle konteksten når det gjelder gjenstander, eierskap og fremvisning.

For å kunne sannsynliggjøre forbruk ved hjelp av eide gjenstander, behøver vi å kjenne til kulturen rundt kaffe og te. Med *kultur* mener jeg skikker, sosiale normer, symbolske handlinger og seremonier rundt bryggingen, serveringen og drikkingen av kaffe og te. Ragnhild Hutchisons undersøkelse av skifter viser en økning i mengden redskaper og tilbehør tilknyttet

³⁹ Joachim Mickwitz «Om Wanans Werkan. Konsumtion av lyxbetonade kolonialvaror i de bottniska småstäderna under sent 1700-tall,» i Leos Müller et al. *Globalhistorie från periferin*, 139-140.

⁴⁰ Berg, «New Commodities,» 67-69. Cissie Fairchilds begrep. *Popular og luxus* blir til *populux*.

⁴¹ Berg, «New Commodities,» 68-69.

⁴² Berg, «New Commodities,» 63-69.

⁴³ Berg, «New Commodities,» 66.

de nye varene gjennom 1700- og 1800-tallet.⁴⁴ Tonje Tjøtta skriver om Kaptein Knud Jensen Norberg og hva som fantes i hans hjem ved slutten av 1700-tallet.⁴⁵ Hun ser tydelige tegn til at hjemmet og forbruket blir mer individualisert. Dette viser både den økende kulturen for enkeltkuverter og behovet for dekketøy for å kunne servere gjester hjemme. Det er imidlertid ikke slik at mengden dekketøy tilsvarer mengden produkt som inntas. For eksempel fremgår det av kaptein Norbergs skifte at han eide opp til flere kaffe- og teserviser. Faktisk eide han flere slike enn middagsserviser.⁴⁶ Det er lite sannsynlig at han har drukket mer kaffe enn han har spist middag, og dette tyder på at servisene i noen grad stod til skue. Ida Bulls beretning fra Vallersund viser at skiftet etter kremmer Peder Ovid inneholdt både kaffekopper, kaffekanne, kaffebord, tekjele og tekanne, selv om vi vet at han ikke solgte hverken te eller kaffe fra gjestgiveriet sitt, og at dette må ha vært svært sjeldne varer i lille Vallersund.⁴⁷ Bordekkning var også et tegn på dannelse, og dekketøy var derfor noe man eide for å skille seg ut fra den øvrige befolkning, enten man hadde god bruk for gjenstanden eller ei.⁴⁸ Både skifter og pantesedler registrerer også ofte sprukne kopper.⁴⁹ Folk kvittet seg altså ikke med kopper selv om de ikke var brukbare til drikke. Det viser samtidig at ikke alle som eide bruksgjenstandene også inntok kaffe eller te. Ettersom te og kaffe var nokså dyre varer, er det rimelig å anta at folk tilberedte dem på den mest lønnsomme måten. Når det gjelder drikkevarene, vil jeg derfor anta at en kjele eller kanne i langt større grad enn koppene tilsier faktisk tilberedning av drikken, fordi en behøver en større beholder for trekking, uten for stor kostnad og for mye grut. Det er også lite trolig at man på 1700-tallet hadde tesiler til individuell bruk, selv om det fantes tendenser til individualisering i husholdet.

Kari Telste mener vi kan vite lite om kulturen rundt varene, ettersom det kun finnes fragmentariske beskrivelser.⁵⁰ Hun mener likevel å se at det eksisterte en viss kaffekultur i høyere sosiale lag i Norge på 1780-tallet.⁵¹ Både dagbøker og reiseskildringer omtaler kaffeservering i velstående hjem. At serveringen ble gjort til faste tider viser at den var en del

⁴⁴ Hutchison, *In the Doorway*, 202.

⁴⁵ Tonje Tjøtta, «Kapteinens storstue.» Endringer i forbruk i en skipperborgers hjem ved slutten av 1700-tallet» (Masteroppgave i kulturhistorie, KULH 4990. Universitetet i Oslo, våren 2012).

⁴⁶ Tjøtta, «Kapteinens storstue,» 114.

⁴⁷ Ida Bull, "Handelshistorie som bindeledd mellom det lokale og verden utenfor," *Heimen* 46, No. 4 (2009): 280.

⁴⁸ Kari Telste «Te- og kaffeservering og kvinnelig dannelse i 1700-tallets borgerskap. Et eksempel på dannelsens materialitet,» *Tidsskrift for kulturforskning* 13, No. 4 (2014): 14.

⁴⁹ Anne E. C. McCants, "Poor consumers as global consumers: the diffusion of tea and coffee drinking in the eighteenth century," *The Economic History Review* 61, No 1 (2008): 194, doi:10.1111/j.1468-0289.2008.00429.

⁵⁰ Kari Telste «Te- og kaffeservering og kvinnelig dannelse i 1700-tallets borgerskap. Et eksempel på dannelsens materialitet,» *Tidsskrift for kulturforskning* 13, No. 4 (2014): 3.

⁵¹ Telste «Te- og kaffeservering,» 8.

av deres daglige rutine, og samtidig en måte å fremvise sin klasses dannelse på.⁵² Denne kulturen rundt kaffeserveringen må også kunne tolkes som at jo høyere opp i det sosiale hierarkiet man befinner seg, jo høyere sannsynlighet er det for at kaffeserviset faktisk ble brukt.

Videre mener Telste vi kan spore en viss tekultur, og beskriver hvordan endringen i servisets materiale fra tinn til porselen påvirker hvordan man drikker teen. Hun beskriver hvordan både serviset og tedåser eller skrin ble oppbevart i stuen for å vises frem og for å være tilgjengelig når vertinnen skulle tilberede teen foran gjestene sine.⁵³ Jeg får imidlertid inntrykk av at denne praksisen dreier seg om velstående familier, der kvinnen får sine andre velstående venninner på visitter. Det er neppe rimelig å forestille seg at mindre steder med mindre varetilgang og spredt bebyggelse hadde institusjonalisert denne praksisen. Telste baserer utsagnet på Amanda Vickery, som har sett på overklassen i England.⁵⁴ Mye av Telstes arbeid baserer seg også på husholdet rundt Christiania-kjøpmann Morten Leuch, som hadde en *engelsk* kone.⁵⁵ Man kan derfor spørre seg hvorvidt dette er overførbart til Norge. De nevnte reiseskildringene viser at teservering flere steder var blitt en skikk blant eliten i Norge mot slutten av 1700-tallet, med servering til bestemte tidspunkt og gjerne med gjester.⁵⁶ Sannsynligvis fantes en viss tekultur blant de mer velstående i Norge på denne tiden, uten at dette kan fortelle mye om forbruket i alle sosiale strata. Det er også vanskelig å avgjøre hvordan kulturen artet seg. Dersom det var vanlig å servere te til gjester er det sannsynlig at det ble brukt et teservise med kanne og kopper. Tebord, teduker og tebrett kan også signalisere at det fantes skikker knyttet til serveringen av te.

1.3 Historiografi

Forskningen rundt forbrukersamfunnet er heller sparsom. Som vi har sett av det foregående er forskningen relatert til forbruk hovedsakelig ment å forklare økonomisk vekst, industrialisering eller deltakelse på markedet. I svært få tilfeller dreier det seg om å kartlegge omfanget av varekonsumet eller undersøke kulturen rundt enkeltvarer. Dette temaet er nyere.

De allerede nevnte McKendrick, Brewer og Plumb (1982) søker i *Birth of the Consumer Society* å forklare *forbrukerrevolusjonen*, som de mener fant sted i England i forbindelse med

⁵² Telste, «Visittstuen som speilbilde av global handel? Handelspatrisiat, selskapsliv og forbruk i Christiania omkring 1760,» *Heimen* 46, No. 4 (2009): 323.

⁵³ Telste «Te- og kaffeservering,» 10.

⁵⁴ Telste «Te- og kaffeservering,» 10; Amanda Vickery, "Women and the world of goods: a Lancashire consumer and her possessions, 1751-81," in *Consumption and the world of goods*, red. John Brewer og Roy Porter (London: Routledge, 1993).

⁵⁵ Telste «Te- og kaffeservering,» 10.

⁵⁶ Telste «Te- og kaffeservering,» 12.

den industrielle revolusjon. England hadde nemlig flere av forutsetningene for økt forbruk, foruten industrialisert produksjon. Det er snakk om faktorer som sosial mobilitet, økte lønninger, et borgerskap hvis forbruk en kan etterlikne, en hovedstad hvor man kunne vise seg frem, samt et intellektuelt miljø som godtok forbruk.⁵⁷ Dette blir likevel ikke underbygget med kilder som viser at antall gjenstander økte, mener Cissie Fairchilds.⁵⁸ Blant de første til å studere forbruk gjennom kvantitativ analyse er Shammass (1990), som så på forbruk i England og Amerika.⁵⁹ Hun mener at vi ikke ser en revolusjon, men heller en gradvis utvikling mot forbruk. Det samme viser undersøkelsene til Lorna Weatherill, som også har gått gjennom et stort skiftemateriale for å vise hvordan eierskap har økt i omfang og endret karakter.⁶⁰

Sosial etterlikning som hoveddrivkraft bak det økte forbruket er også betvilt. Weatherill mener det er urimelig å sette sosial etterlikning som en forutsetning for økt forbruk, ettersom det er vanskelig å bestemme motivasjonen for å kjøpe et produkt, utover det rent funksjonelle. Hun mener tilgjengelighet er den sterkeste forklaringsfaktoren.⁶¹ Det samme mener Berg, som ser på hvordan import og intern produksjon øker tilførselen av billige varer.⁶² Andre forklaringsfaktorer kan være å vise egen smak og egne verdier. Den tydeligste tendensen til endring er nemlig ikke i embedsmannsstanden, som stod nærmest adelen, men blant kjøpmennene.⁶³ Dette bildet passer ikke nødvendigvis for norske forhold, hvor adelsstanden er svært snever, slik at det i mange tilfeller vil være embedsmennene som er øverst på rangstigen.⁶⁴ I Norge stiller også de rikeste kjøpmennene i den øverste samfunnsklassen.

Når det gjelder norske forhold er det skrevet svært lite om forbruk. Hovedsakelig har forskningen dreid seg om det store hamskiftet og forsøkt å bestemme hvorvidt markedsorienteringen skyldtes forbrukerambisjoner eller ren nødvendighet.⁶⁵

⁵⁷ McKendrick, Brewer og Plumb, *The Birth of a Consumer Society*; Jean-Christophe Agnew, "Coming up for air: consumer culture in historical perspective," in *Consumption and the world of goods*, red. John Brewer og Roy Porter (London: Routledge, 1994), 23.

⁵⁸ Cissie Fairchilds, "Review: Consumption in Early Modern Europe. A Review Article," in *Comparative Studies in Society and History* 35, No. 4 (1993): 851.

⁵⁹ Carole Shammass, *The Pre-Industrial consumer in England and America* (Oxford: Oxford University Press, 1990).

⁶⁰ Lorna Weatherill, *Consumer Behaviour*.

⁶¹ Ibid.

⁶² Maxine Berg «Asian luxuries.»

⁶³ Lorna Weatherill, "Consumer Behaviour and Social Status in England, 1660-1750," *Continuity and Change* 1, No. 2 (1986): 199; Fairchilds, "Review: Consumption in Early Modern Europe," 852.

⁶⁴ I undersøkelsesperioden har vi tre adelsseter i Norge. Larvik grevskap, Jarlsberg grevskap og baroniet Rosendal.

⁶⁵ For eksempel Anna Tranberg og Knut Sprautens antologi *Norsk bondeøkonomi 1650-1850* (Oslo: Samlaget, 1996). Det har også vært debatter i *Historisk Tidsskrift* og *Heimen*. Andreas Holmsen, «Omsetningslivet i det norske jordbruket i tiden umiddelbart før det moderne forretningsjordbrukets gjennombrudd» (Utrykt eksamensavhandling. Oslo, 1931); A. Holmsen, *Før bonden ble forretningsmann* (Oslo: Universitetsforlaget,

Markedsorienteringen har likevel dreid seg om aktiviteter typiske for mangesystemet, ikke håndverket som er typisk i proto-industrien.⁶⁶ På 1990-tallet så man i kjølvannet av De Vries en fornyet interesse for hamskiftedebatten, proto-industri og den industriøse revolusjon.⁶⁷ Det dreier seg altså stort sett om handel og økonomi, og ikke den enkeltes forbruk.

Det samme gjelder forskning med et globalt perspektiv. I antologien *Global historia från periferin* (2010) dukker temaet forbruk opp hos flere bidragsytere. Det er imidlertid bare Klas Rönnbäck, Joachim Mickwitz og Ragnhild Hutchison som faktisk analyserer forbruk. Rönnbäck ser på hvordan sukkerforbruket øker i mengde, mens Mickwitz undersøker tobakk og rom som sosiale markører i Bottenviken. Her får vi også en forbindelse mellom det lokale og det globale som er nyttig. Ida Bull (2009) mener særlig norsk lokalhistorie har hatt nasjonen som naturlig referanseramme.⁶⁸ Hun har selv søkt å gå utover denne ved å se på vareutvalget i et norsk lokalsamfunn og undersøke hvilke forbindelser som har ført varen dit. Hun ser på varer som salt, korn, tobakk, sirup og kaffe, og undersøkelsen hennes egner seg også til å si noe om forbruk. Denne artikkelen finnes i en spesialutgave av *Heimen*, om forbruk. Det kom flere slike på 2000-tallet, da forbruk fikk økt oppmerksomhet.⁶⁹

Det er bare gjort enkelte undersøkelser av det norske forbruket som sådan. Ofte har perspektivet vært kulturhistorisk og dreid seg om byggeskikk, møblement og drikkekultur heller enn forbruksvarer.⁷⁰ Det finnes noen få studier av utbredelsen av ulike varer som tekstiler og tobakk i Norge, men dette har ikke blitt vektlagt i særlig grad.⁷¹ Når det gjelder selve spredningen gjennom transport, bytting og salg finnes det få studier, men Gunvor Trætteberg (1952) har kartlagt noen handelsruter- og mønster til lands og til vanns, ved å følge de

1982); Sverre Steen, *Det frie Norge. Bind 4: Det gamle samfunn* (Oslo : Cappelen, 1957); Stein Tveite, *Jord og gjerning: trekk av norsk landbruk i 150 år* (I komissjon hos A.s Bøudenes Forlag, 1959).

⁶⁶ Hutchison, *In the Doorway*, 11-12; Stein Tveite, *Engelsk-norsk Trelasthandel, 1640-1710* (Oslo: Universitetsforlaget, 1961); Camilla Brautaset, «Norsk eksport 1830-1865 i perspektiv av historiske nasjonalregnskaper» (PhD avh., Norges Handelshøyskole, 2002).

⁶⁷ Anna Tranberg og Knut Sprauten, red., *Norsk bondeøkonomi 1650-1850*; Anna Tranberg, «Kremmerånd på Hedmarken,» *Heimen* 29, No. 3 (1992): 172 - 179.

⁶⁸ Ida Bull, «Handelshistorie som bindeledd,» 279.

⁶⁹ Blant annet *Heimen* Nr 1/2007 om sekundærnæringene, Nr 4/2009 om forbrukshistorie og Nr 2/2010 om Norge i 1743.

⁷⁰ Hutchison, *In the Doorway*, 15.

⁷¹ Stein Tveite, «The Norwegian textile market in the 18th century,» *Scandinavian Economic History Review* 17, No. 2 (1969), DOI: 10.1080/03585522.1969.10407668; Arnljot Strømme Svendsen og Francis Sejersted, J.L. Tiedemanns Tobaksfabrik, red., *Blader av tobakkens historie : J.L. Tiedemanns Tobaksfabrik 1778-1978* (Oslo: Gyldendal, 1978).

omreisende kramkarene.⁷² For kultur og bruken av kolonialvarer som kaffe og te er forskningen også sparsom, men Kari Telste og Ragnhild Hutchison har dekket temaet.⁷³

Hutchison (2010) har gjort det grundigste arbeidet på forbruksendringer i Norge. Hun har sett nærmere på spredningen av nye varer som kaffe, sukker og tobakk på den norske landsbygda.⁷⁴ Kostholdet, markedstilpasningen og hvordan varene ble betraktet i samtiden undersøkes. Hutchison sier også litt om innførsel, pris og typen produkter, og andelen lønn brukt på dette. Hun kommer frem til at selv om varene mange steder var sjeldne, var norsk forbruk av sukker, kaffe og tobakk relativt gjennomsnittlig sammenliknet med andre land i perioden, det vil si at det skjøt fart mot slutten av 1700-tallet. Hutchison gjør seg også noen betraktninger om hvem som brukte varene, og hvordan. Hun mener å ha funnet at det norske forbruket også handlet om sosial komfort.⁷⁵ Materialet for analysen er fra de største havnene i Akershus og Trondheim, ikke de små byene. Derfor kan ikke denne undersøkelsen nødvendigvis si noe om situasjonen i Larvik, som altså kan ha skilt seg ut som havneby og grevskapsby, men det er det beste sammenlikningsgrunnlaget som foreligger.

For Vestfold, Larvik grevskap eller Larvik by kan jeg ikke finne at noen har skrevet om forbruk, noe som igjen understreker behovet for ny forskning på dette feltet. Øystein Rians (1980) hovedverk om Vestfolds historie i grevskapstiden, ser for eksempel hovedsakelig på administrativ oppbygning og politiske forhold, næringsvirksomhet og handel. Disse emnene gir informasjon om maktforholdet mellom borgerne og greven, men ikke om handel mellom by og omland. Handelen som belyses er trelasthandelen med utlandet, samt handelen med jern og korn. Detaljhandel kommer mest til syne i forholdet mellom greven og handelsborgerne og deres klager på grevens provianthusordning, men hvilke varer krambodene førte og hvordan varene ellers spres til distriktene, blir imidlertid ikke fortalt. Det går klart frem av teksten at Rian har gått gjennom et bredt skiftemateriale, men han bruker det kun til å si noe om formuesforhold. Kultur og identitet er marginale emner, mens dagligliv og forbruk er utelatt.

Flere hovedoppgaver, skrevet under Rians veiledning på 1970-tallet, handler om Larvik Grevskap. Selv om de kan sies å høre inn under økonomisk og sosial historie, har ingen av dem

⁷² Gunvor Trætteberg, "Omfarshandel. Skrepperarar, Driftekarar og jekteskipperar i Hordaland," *Norveg Tidsskrift for folkelivsgranskning*, No. 2 (1952).

⁷³ Kari Telste, "Visittstuen som speilbilde av global handel"; Telste «Te- og kaffeservering»; Ragnhild Hutchison «Fra en sjelden kopp til kannevis. Noen trekk i spredningen av søt kaffe og te ca. 1750-1800» *Heimen* 46, No. 4 (2009).

⁷⁴ Hutchison, "Bites, nibbles, sips and puffs."

⁷⁵ Hutchison "Bites, nibbles, sips and puffs"; Hutchison, *In the Doorway*.

som hovedformål å undersøke forbruk.⁷⁶ De gir likevel nyttig informasjon om samfunnsgrupper som gjør det lettere å tolke skiftemateriale. Det finnes videre veldig lite om handel og import. Verket *Handel i Vestfold* av Gunnar Christie Wasberg er et oversiktsverk basert på sekundærkilder.⁷⁷ Boken beskriver løselig trelasthandel, jernverk og sagbruk, men sier lite om import- og eksportvolum. Dette prosjektet vil derfor på nyttig vis fylle et tomrom i forskningen.

1.4 Fremgangsmåte og kildearbeid

Det er brukt flere ulike kildetyper i denne studien. Etersom det er gjort lite forskning på feltet er disse hovedsakelig primærkilder, som tollistene, skifteprotokoller, 1743-beretningene og aviser. Jeg har også brukt sekundærlitteratur. Om bakgrunn er for eksempel Rians oversiktsverk vært mest brukt. Når det gjelder selve forbruket, er gjengivelsene av per capita mengder fra Europa og Norge fra andres studier, mens kartleggingen av Larviks forbruk er basert på tollregnskaper og skifteforretninger.

1.4.1 Tollistene

Hovedkilden til mitt prosjekt er tollmateriale, som gir en oversikt over vareinnførselen til Larvik via sjøveien. Prosjektet Historiske toll- og skipsanløpslister (Tollisteprojektet) transkriberer og digitaliserer lister over alle varer som ble ført inn og ut av norske tollsteder utvalgte årganger gjennom 1700-tallet.⁷⁸ Tollisteprojektet tilbyr både de originale skannede tollregnskapene i sin helhet, samt transkriberte varelister for hele Norge og det enkelte tollsted.⁷⁹ Disse listene ble i sin tid innsendt til myndighetene slik at de kunne ha oversikt over landets inn- og utførsel av varer. Selv om disse listene tilsynelatende er nøytrale finnes flere kildekritiske utfordringer.

Når det gjelder pålitelighet og fullstendighet dukker det opp noen vansker. Både i selve registreringen og i den senere transkriberingen kan det ha forekommet feilføring. Vi vil ikke få vite i hvilken grad tollkontrollørene aktivt gjorde underslag, og må derfor forholde oss til

⁷⁶ Hovedoppgaver i historie, Universitetet i Oslo: Andersen, «Borgerskapets formuesforhold 1670-1807»; Bjørnstad, «Arbeiderne ved Fritsø Jernverk 1700-1745»; Harald Brandsberg, «Grevskapet Laurvigen. Borgerinteresser mot greveprivilegier. 1727-1747» (Oslo 1976); Alfhild Nakken-Libæk, «Grevskapet Laurvigen. Fattigstellet 1735-1805» (Oslo 1977); Anna Tranberg «Bønder og husmenn i Laurvigen Grevskap på 1700-tallet. En undersøkelse av deres økonomiske forhold» (Oslo 1979).

⁷⁷ Gunnar Christie Wasberg, *Handel i Vestfold : fra istid til kunnskapsalder* (Oslo: Stiftelsen, 1987).

⁷⁸ Prosjektet *Historiske toll- og skipsanløpslister* (Tollisteprojektet) på nett <https://tidvis.no/tollistene/test/>. Her finnes også lister over varer, mengder, priser og opprinnelsessted, samt skip og skipper.

⁷⁹ Her finnes de transkriberte listene: <https://databaser.lokalhistoriewiki.no/customs/CustomsLists.jsp> Originalkildene finnes hos Riksarkivet. «Tollmaterialet som kilde,» Lokalhistoriewiki, hentet oktober 2018 fra: https://lokalhistoriewiki.no/wiki/Tollmaterialet_som_kilde

mengdene som oppgis.⁸⁰ Innenriks og utenriks innførsel ble også ført ulikt, noe som gjør en fullstendig samling og sammenlikning av materialet vanskelig.⁸¹ Varelistene fra Tollisteprosjektet viser kun de varene som er kommet til tollstedet med skip på lovlig vis. Sannsynligvis kom det også varer, og da særlig foredlede varer, fra andre steder i Norge langs handelsruter i innlandet. Når det gjelder smugling, må man også at dette forekom, og slik kan varemengden ha vært desto større.⁸² Handelen til sjøs stod likevel for en stor andel av den totale handelen, særlig viktig er forbindelsen til utlandet.

Jeg har brukt tollistene for å kunne si noe om økningen i innførsel og om forbruket i Larvik grevskap. Listene forteller ikke hvordan varene er blitt spredd innad i grevskapet, og det er derfor ikke mulig å vise eksakt hvor mye produkt som er blitt solgt og inntatt hverken i Larvik by eller grevskapet som helhet. Undersøkelser av skipstransport av bygg, rug, malt og fleisk tilsier at under 10% av importmengdene skipes videre i Norge.⁸³ Ettersom disse varene var grunnleggende i det norske kostholdet, og har blitt importert i langt større mengder enn kolonialvarene, er det rimelig å tenke seg at størsteparten av kaffe, te og sukker forble i nærheten av innførselshavnen. Jeg har derfor gått ut fra at så mye som 90% av importmengden for disse varene har blitt værende i grevskapet, og har brukt dette tallet som grunnlag for analysen. Nærheten til andre havner som Langesund og Tønsberg, samt den relative nærheten til større importhavner som Kristiansand og Christiania øker også sannsynligheten for at Larvik i all hovedsak har importert til sine nærområder. Vi må regne med at de indre delene av grevskapet var Larvik og Sandefjords oppland.⁸⁴

1.4.2 Skiftene

En vanlig kilde i historiske forbruksundersøkelser er skifteprotokoller, ettersom man får opplysninger som kan fortelle noe om både formuesforhold, familieforhold og gjenstander i folks eierskap.⁸⁵ Dessuten er det få andre kilder som kan si noe om individets sosiale og økonomiske forhold så tidlig. Selv om skiftene bugner av informasjon, er det grunn til å trekke frem kildekritiske utfordringer som representativitet, fullstendighet, og symbolverdi.

⁸⁰ «Tollmaterialet som kilde»

⁸¹ Hutchison, *In the Doorway*, 17.

⁸² «Tollmaterialet som kilde»

⁸³ Egne undersøkelser basert på tollistene for Larvik og Sandefjord tollsted, gjort for de fem årgangene jeg ser på. <https://databaser.lokalhistoriewiki.no/customs/CustomsLists.jsp>

⁸⁴ Grensene for Oppland behøver ikke være klart definerte, flere byer kan ha til dels overlappende oppland. Mikkelsen, "Merchant trade and fairs in Zealand 1750-1810 – a study in market economy" In *Regional Integration in Early Modern Scandinavia* (Odense: Odense University Press, 2001), 168.

⁸⁵ Disse baserer seg på skiftemateriale i sine undersøkelser: Hutchison, *In the Doorway*; De Vries, *The Industrious revolution*; Tranberg, "Bønder og husmenn i Laurvigen"; McKendrick, Brewer & Plumb, *The birth of a consumer society*; McCants, "Poor consumers as global consumers".

Sannsynligvis er boene som er skiftet ikke helt representative for den totale befolkningen. Norske skifteforretninger er sannsynligvis ført for bare 15-20% av alle døde før 1850.⁸⁶ Jeg har gjennomgått alle skifteforretningene fra Larvik byfogderi, fra de samme årgangene som jeg har undersøkt tollmateriale.⁸⁷ Dette er i alt 80 skifter, fordelt på fem årganger. Dette utgjør en liten prosent av grevskapetets befolkning. En bør derfor generalisere med ytterste forsiktighet. En annen utfordring, som vi kjenner fra Europa for øvrig, er at de velstående er bedre representert, og dette er desto tydeligere i byskiftene. Fra 1600-tallet sa lovgivningen i Norge at skifte måtte inngås før den etterlatte ektefelle kan gjengiftes. *Offentlig* skifte var påbudt dersom det fantes umyndige arvinger eller andre arvinger som ikke på annet vis kunne representeres.⁸⁸ Dersom loven ble fulgt vil norske protokoller favne flere fattige enn andre europeiske skifter.⁸⁹ Rian mener likevel byskiftene var mindre representative enn bygdeskiftene, ettersom de aller fattigste boene ikke blir registrert og de rike noen ganger registreres av en egen kommissær. Skiftene fra Laurvig byfogderi er etter bybefolkningen.⁹⁰ Her finner vi skifter taksert så lavt som 17 riksdaler. Om lag 33% av skiftene er verdt under 108, som Rian anser som den gjennomsnittlige bruttoverdien av bondeskifter.⁹¹ Slik kan det virke som økonomisk representativitet ikke var den største utfordringen i grevskapet. I sammenlikning med bondeskiftene, er imidlertid snittverdien av byskiftene 753,5 riksdaler brutto, uten at vi av den grunn skal tro at en slik inntekt var helt alminnelig.⁹² Denne snittverdien skyldes at spredningen i skiftenes verdi er svært stor.⁹³ Selv om prester, proster og storbønder kunne være bosatt i distriktet, var Larviks kongelige embedsmenn, grevens betjenter, og kjøpmenn hovedsakelig bosatt i byen, og dermed vil vi ha en konsentrasjon av folk med høy inntekt her. Dette betyr at inntektsnivået sannsynligvis er høyere her enn i

⁸⁶ Hutchison, *In the Doorway*, 23

⁸⁷ 1754, 1756, 1762, 1774, 1786.

Det er ikke et fullstendig samsvar mellom kalenderår og protokollår, men jeg har valgt å følge protokollårene. Dette kan altså bety at en del av informasjonen om årene jeg undersøker går tapt fordi de er protokollført under et annet år. Samtidig vil informasjon fra andre kalenderår dukke opp innenfor de undersøkte protokollårene. Tidsmessig vil derfor ikke skiftematerialet være absolutt sammenliknbart med tollmaterialet, men all informasjon er fra perioden, og det vil være tilstrekkelig informasjon til å gjøre en tolkning.

⁸⁸ Harald Winge, «Lovgivning om offentlig skifte,» i *Skiftene som kilde* (Oslo: Norsk Lokalhistorisk Institutt, 1996), 14.

⁸⁹ Harald Winge, «Lovgivning om offentlig skifte», 33.

⁹⁰ Det fremgår av materialet at dette dreier seg om både byborgerne og folk bosatt i svært bynære strøk som Langestrand og Torstrand, ikke hele grevskapet. Det er også enkelte folk fra Sandefjord.

⁹¹ Rian, *Vestfolds historie*, 129.

⁹² Beregnet ut fra de 80 skiftene, fraregnet den øverste verdien, som skilte seg sterkt fra de andre med sine fem siffer.

⁹³ Medianverdien av skiftene er 167. Fordelingen i grupper kan sees i tabell 1 i appendikset.

grevskapet for øvrig. Inntektsnivået sammen med tilgjengeligheten sannsynliggjør at kaffe, te og sukker ikke ble jevnt fordelt i hele grevskapet, men var konsentrert i byen.

En annen utfordring er fullstendighet og troverdighet. Ifølge Christian V.s Norske Lov skulle det føres kopi av skiftebrevet, med beskrivelse av prosessen fra setting av skifterett til registrering av verdier, utlodning og skifteslutning.⁹⁴ Hvordan dette føres, ser ut til å variere men hele boet skrives ut. I skifteforretningene fra Larvik grevskap vektlegges ulike elementer gjennom perioden. Det som går igjen, foruten navn og dødsår, er personens nærmeste arvinger, dennes 'midler og formue' og 'boets gandske indtægt' og dessuten 'giæld og udgift'. Deretter følger gjerne punktene 'udlægg' og 'udlagt' med en mengde løsøre, før boets tilstand gjøres opp.⁹⁵ Verdier ble angitt i riksdaler, mark og skilling.⁹⁶ I større bo føres løsøret under egne overskrifter som jerntøy, blikktøy, sølv, malm og messing, kobber, tinn, porselen, sten- og glasstøy, lintøy og sengekleder og treboskap, men oftest ikke. Anna Tranberg kommer frem til at selv om skiftene ikke lar seg sammenlikne med andre kildetyper, må vi gå ut ifra at de er nokså fullstendige, særlig ettersom løsøre til en verdi av kun få skilling også er blitt protokollført.⁹⁷ Dette stemmer med egne observasjoner, selv om forretningene har ulikt detaljnivå. Vi må likevel ta høyde for at en del saker kan ha blitt lurt unna, eller blitt fordelt privat blant arvingene uten å ha blitt registrert, eller at skifteretten så gjennom fingrene med unndragelsen av enkelte eiendeler.⁹⁸ Men hva kan de egentlig si om formuestilstanden og levekår? Sier verdien av skifte noe om sosial tilhørighet?

En må være varsom med å la skiftene gi hele bildet av de materielle vilkårene til boene. Vi får bare et øyeblikksbilde. Utgifter til begravelse og skifteforretning kunne endre den økonomiske situasjonen. Er boet fallitt sier ikke dette nødvendigvis alt om kjøpekraften ellers. Vi får vite lite om hvordan livssituasjonen kan ha vært tidligere og om hva som var hovedkilden til boets inntekt.⁹⁹ Jeg vil likevel bruke totalsummen for boets verdi som indikator på inntektsnivå.¹⁰⁰ Ettersom spredningen er svært stor har jeg valgt å benytte en medianverdi for å si noe om sosiale sjikt og kjøpekraft i perioden. Jeg har valgt å benytte denne for hele

⁹⁴ Harald Winge, «Lovgivning om offentlig skifte», 20.

⁹⁵ Under 'udlagt' er det som oftest ført opp en rekke gjenstander og deres verdi, og i noen tilfeller hvem som skal ha dem, og i andre tilfeller en liste med kreditorer

⁹⁶ Mellom 1625 og 1794 gikk det 6 mark eller 96 skilling på 1 riksdaler. «Daler», Lokalhistoriewiki, hentet oktober 2018 fra: <https://lokalhistoriewiki.no/wiki/Leksikon:Daler>

⁹⁷ Tranberg, "Bønder og husmenn i Laurvigen», 3.

⁹⁸ Alan Hutchinson, «Skifter: kildekritiske synspunkter,» in *Skiftene som kilde* (Oslo: Norsk Lokalhistorisk Institutt, 1996), 39.

⁹⁹ Hutchison, *In the Doorway*, 23.

¹⁰⁰ I de fleste tilfeller oppgis en samlet inntekt eller formue, men det kan være uklart hvilken av disse det er snakk om. Verdien er da målt i nærmeste hele riksdaler.

perioden, til tross for at det er en økning i nettoformue frem til 1760, og det generelt var en prisstigning gjennom 1700-tallet.¹⁰¹ Skiftene viser bare hva som var i en persons eie ved dødstidspunktet, og kan derfor neppe leses som en fullstendig beretning om forbruk. Anne McCants (2008) som undersøker fattige forbrukere som globale forbrukere, mener det er vanskelig å avgjøre hvem eller hvor mange som kan ha brukt den aktuelle gjenstanden. Den er ikke nødvendigvis kjøpt eller brukt av den som sist hadde den. Folk, og særlig mindre bemidlede, arver, låner, sameier, kjøper brukt eller stjeler.¹⁰² En sammenlikning av boets verdi og eide gjenstander kunne gi en pekepinn om hvilke inntektsgrupper som kjøper hvilke varer.

En siste feilkilde er forskeren selv. Feilen ligger ikke i å ha tatt for få forbehold, men i ren feilføring av opplysninger. I dette prosjektet er dette til en viss grad oppdaget og unngått ved hjelp av dobbeltarbeid og flere gangers revisjon, men enkelte feil kan likevel forekomme, særlig i føringen av tabeller. Jeg må ta forbehold at feilføring kan ha påvirket resultatene i noen grad ettersom skiftene er fåtallige.

1.4.3 Andre kilder

Andre kilder jeg har benyttet meg av er 1743-beretningene og avisen *Norske Intelligenssedler*. De såkalte *1743-beretningene* er norske embedsmenns innsendte bidrag til Danske Kansellis kartlegging av forholdene i Danmark-Norge, Færøyene og Island. Stiftamtmennene fikk 43 spørsmål å besvare, mens amtmennene fikk 36. Dette var detaljspørsmål om distriktenes beskaffenhet, hva gjaldt topografi, flora, fauna, vær, administrasjon, næringsliv og folks språk og væremåte, hvor det er i det sistnevnte forbruk kunne komme til syne. Riksarkivet har gitt ut besvarelsene fra Norge i sin helhet i en kildeserie på fem bind med tittelen *Norge i 1743. Innberetninger som svar på 43 spørsmål fra Danske Kanselli*. Imidlertid er man prisgitt embedsmennenes grundighet og evne til observasjon. Riksarkivet kommenterer selv at enkelte besvarelser mangler, at det kan være usikkerhet rundt hvem som har skrevet dokumentene, samt at de har gjort enkelte endringer for å øke tekstens tilgjengelighet. Disse endringene er da markert med særskilte tegn.¹⁰³ Den største utfordringen er imidlertid at tilgangen på informasjon om forbruk må gå gjennom tolkning, da dette emnet som sådan ikke blir behandlet. Verket gir tilgang til en mengde transkribert materiale fra hele Norge, som kan fortelle oss om samfunnsliv og levekår. Kolonialvarene blir imidlertid nevnt svært få ganger, og ingen av

¹⁰¹ Tranberg, "Bønder og husmenn i Laurvigen," 37. Hun ser på husmenn. Medianinntekten i Larvik by i undersøkelsesperioden var 167 riksdaler. Se appendiks, tabell 1.

¹⁰² McCants, "Poor consumers as global consumers."

¹⁰³ Riksarkivet, *Norge i 1743: Innberetninger som svar på 43 Spørsmål fra Danske Kanselli*. Vol. 1-5. (Oslo: Solum, 2003-8).

gangene i Larvik grevskap. Ikke desto mindre kan disse besvarelsene i noen grad bidra til å belyse tallene i tollistene.

Det fantes ingen egen avis for Larviks-distriktet i undersøkelsesperioden, men avisen *Norske Intelligenssedler* ble lest over store deler av Sør-Østlandet. *Norske Intelligenssedler* var Norges første avis, utgitt hos S. C. Schwachs boktrykkeri i Christiania fra mai 1763.¹⁰⁴ Avisene var ikke mer enn 4-8 sider lange, og mer enn halvparten av spalteplassen er viet til bekjentgjørelser og annonser, noe som også forteller om avisens økonomiske funksjon. Gjennom annonsene får vi kjennskap til produktene som finnes på det norske markedet, og det er rimelig å anta at dette svarer til forbrukernes preferanser. Variasjoner i kvaliteter, mengder og priser gir et bilde av kjøpekraften. Ofte oppgir selgerne forlokkende «billige priser», men variasjonene tilsier at det kan være et variert kundegrunnlag.

Ved å undersøke årgangene 1763, 1774 og 1786, som omtrentlig sammenfaller med årene jeg bruker tollmateriale fra, har jeg fått bekreftet at avisen må ha hatt betydning for folk i Larvik. Av steder utenfor Christiania som er blitt nevnt i annonser eller allmenne bekjentgjørelser finner vi blant annet Fredrikstad, Bragernes, Kongsberg, Sande, Larvik, Skien, Risør og Arendal. Larvik nevnes riktignok ikke ofte, men det blir kunngjort saker som angår byens befolkning. Bekjentgjørelsene kunne gjerne være av offentlig eller halvoffentlig karakter, som kongelige kunngjøringer om lovendringer og forordninger, informasjon fra Comsumtions Contoiret eller Tollstuen, eller kunngjøring av inntredelsen i offentlige eller private stillinger og verv.¹⁰⁵ I bekjentgjørelsene kunngjøres for eksempel innsettelsen av en kapellan i Hedrum prestegjeld og siden i Andebu.¹⁰⁶ Avisen er på den måten nærmest som et halvoffentlig opplysningsorgan, særlig ettersom det er kongen som utsteder privilegiet til å trykke. Den største delen av avisens bekjentgjørelser dreier seg likevel om dødsbo som skal skiftes og kommende auksjoner, samt leie og kjøp av eiendom og noe arbeidskraft. I 1786 har byfogd Børre Strøm flere kunngjøringer om fremtredende menneskers bortgang og varslinger om auksjoner. Personer fra Larvik som er nevnt i avisen innbefatter byfogd Børre Strøm; Elisabeth Bøckman, enken etter en Bøckman, antakelig Justice-Raad Bøckman; skipper Johannes Henning;¹⁰⁷ Oberinspektør ved jernverket Friderich Ludvig Fabricius, kjøpmann Carl Friderich Arlum og en Maren Møltønder fra Stavern.

¹⁰⁴ *Norske Intelligenz-seddeler*, Store Norske Leksikon. Hentet september 2018 fra: https://snl.no/Norske_Intelligenz-Seddeler

¹⁰⁵ Eksempelvis avisene for 10.08.1774 og 01.02.1786. Nasjonalbiblioteket, *Norske Intelligenssedler*, <https://www.nb.no/search?mediatype=aviser>

¹⁰⁶ Nasjonalbiblioteket, *Norske Intelligenssedler*, 01.06.1763 og 20.07.1763

¹⁰⁷ Hans skifteforretning inngår i mitt materiale.

Den største utfordringen med denne avisen som kilde er representativiteten. Vil det være riktig å slutte utfra Christianias prisnivå og vareutvalg hvordan tilstanden var i Larvik? Om ikke kjøpmenn fra Larvik selv averterer i avisen, er det likevel en viss sannsynlighet for at de som leste avisen i Larvik var interessert i mer enn kunngjøringene. Om enn med forsiktighet, må vi likevel kunne anta at priser og utvalg i *Norske Intelligenssedler* til en viss grad gjenspeiler Larviks byborgeres preferanser og kjøpekraft.

1.4.4 Metode og perspektiv

Ettersom prosjektet har flere målsettinger, vil jeg ta i bruk flere metoder og perspektiver som kan belyse mine resultater på ulike vis. Jeg ønsker både å kartlegge og definere forbruket i omfang og i karakter og å vise hvordan lokalsamfunnet deltar i et globalt nettverk.

Både tollmaterialet og skiftematerialet behøver en kombinasjon av kvantitativ og kvalitativ tolkning. Materialet tallfestes for å skaffe et oversiktsbilde. For tollmaterialet vises importmengder og kronologisk utvikling av disse, samt utregninger av mengder per capita. Også skiftematerialet blir mest oversiktlig i tabellform. Slik vises antall eide gjenstander per inntektsklasse og per vare. Tabellen viser også hvor hyppig den enkelte vare dukker opp og hvor mange gjenstander som eies sammen i sett. Forbruket gis likevel ikke av tabellen alene. Vi trenger en kvalitativ tolkning for å utdype de kvantitative funnene og for å forklare årsaken bak tallene vi ser. Dette gjelder særlig fordi tallmaterialet ikke er så stort at det nødvendigvis er representativt.

Selv om dette i all hovedsak er en lokalhistorisk studie, er det samtidig et mål å vise koblingen mellom lokalsamfunnet og verden rundt, i form av andre lokalsamfunn, nasjonen og den store verden. Perspektivet vil være å se «det store i det lille».¹⁰⁸ Et sett med sjokoladepopper i Laurvigen skriver seg inn i en større historisk kontekst enn det kan se ut til. Kolonialvarene kan knyttes til oppdagelsen av den nye verden. Både disse og bruksgjenstandene kan knyttes til handel og skipsfart, og et globalisert handelsnettverk. Varens pris kan knyttes til produksjonen som er kontrollert av europeiske kolonimakter og som påvirkes av allianser og krigføring. De sosiale normene knyttet til bruken kan være et resultat av politiske strømninger og endres med dem. Bartolomé Yun Casalilla sier dette om global historie:

¹⁰⁸ Liv Emma Thorsen, "Den store historien i den lille historien," in *Forskningsrapporter från Historiska Institutionen Vid Umeå Universitet*, Vol. 7: *Icke Skriftliga Källor: Huvudtema 1*, red. Anders Brändström, og Sune Åkerman. (Umeå, 1991), 93.

“A history of the interconnections themselves is of great interest and holds much potential, but the greatest contribution of global history should arise more from the consideration of the local effects of such connections, as well as from a comparison of the different local societies and of how the links between them have impacted their different trajectories.”¹⁰⁹

Hovedmålet her er å kartlegg ett lokalsamfunn, som kan tjene som sammenlikningsgrunnlag for senere forskning. Til en viss grad brukes komparativ metode da et mål er å se hvordan forbruket i Larvik utviklet seg i forhold til resten av landet. Selv om løselige sammenlikninger blir gjort i forhold til andre nordiske eller europeiske land er målet først og fremst å vise *sammenheng* mer enn sammenlikning.

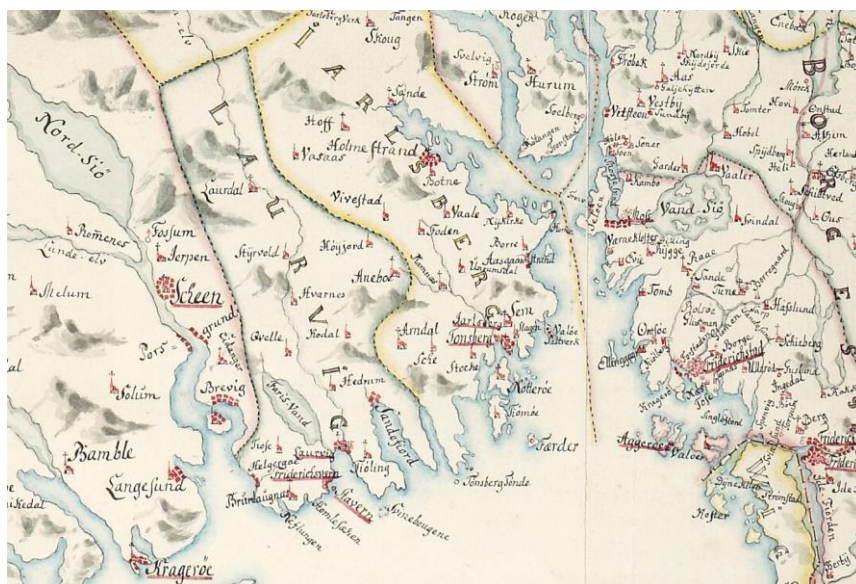
¹⁰⁹ Bartolomé Yun Casalilla, “Localism’, global history and transnational history», *Historisk tidskrift* (Sverige), 127, No. 4 (2007).

Kapittel 2: Bakgrunn

Som en ramme rundt opplysningene om distriktets vareutbredelse, og som en kilde til å avdekke hvorvidt det fantes et forbruk, vil det være nyttig å vite noe om grevskapet og tilstanden der. I dette kapitlet vil jeg derfor først ta for meg grevskapets geografiske omfang, og overordnede historie. Deretter vil jeg ta for meg Larviks status som ladested og tollsted, for å si noe om hvordan handelen har utviklet seg i omfang og gjennom konjunkturer. Jeg vil gi en mer detaljert forklaring på organisering og omfang av handelen i Larvik på 1700-tallet, med beskrivelse av de ulike næringene, provianthusordningen og handelsborgerskapet. Også bybefolkningens sosiale lagdeling vil bli viet oppmerksomhet, da dette utgjør et grunnlag for analysen i empirikapitlene.

2.1 Grevskapene i Vestfold

Norge har hatt to grevskap som begge lå i Vestfold. Grevskapene Larvik og Jarlsberg lå side om side, og var administrert av grevene Ulrik Frederik Gyldenløve og Gustav Wilhelm von Wedel. I 1671 opprettes Laurvig grevskap av det tidligere Brunla Amt. Dette området tilsvarer omtrent halvparten av dagens Vestfold. Samtidig fikk også en liten del av Larvik kjøpstadsrettigheter, men da stedet var en integrert del av grevskapet ble det ikke utstedt skriftlige privilegier som andre kjøpsteder hadde.¹¹⁰ Grevens ønske om tett kontroll med stedets næringsliv, var dermed ikke vanskelig å oppnå, men utnyttelsen av dette privilegiet varierte gjennom grevskapstiden.

Grevskapene Larvik og Jarlsberg.¹¹¹

¹¹⁰ Odd Bjerke, *Byen mellom elvene* (Larvik kommune, 1996), 51.

¹¹¹ Utsnitt fra kart over Akershus stift 1759, Frederik den Femtes atlas. Foto: Det Kongelige Bibliotek.

Greven hadde gjennom sine privilegier ansvaret for all siviladministrasjon, foruten tollvesenet. Hans ulike privilegier omfattet blant annet birkerett, skattefritak og rett til skatteinntekter, visse næringsmonopoler, samt rett til å innløse krongods.¹¹² Dette styrket grevens innflytelse betraktelig. Gjennom 1700-tallet har grevskapet en rekke grever. Under grev Christian Conrad Danneskiold-Laurvig (1762-1785), ble korrupsjon et voksende problem. Greven søkte å løse problemet ved å øke funksjonærenes lønninger, uten hell. Greven hadde også høy gjeld, og grevskapet ble snart satt under offentlig administrasjon. Som følge av gjeld ble da også grevskapet, med unntak av Herregården, i 1805 solgt til kongen av Danmark for 920.000 riksdaler.¹¹³ Grevskapet blir likevel ikke opphevet før i 1821.

2.2 Tollvesen, næringsliv og handel

Handel er en nødvendig forutsetning for forbruk, ettersom det er gjennom kjøp, salg og bytte en får tilgang til varer. Mye av denne handelen kunne være sjøfart, der skipene dro over store avstander og handlet med steder som koblet Larvik sammen med det globale handelsnettverket. Den internasjonale forretningskontakten er viktig for å forstå byens tilblivelse og utvikling, ettersom industri, handel og sjøfart var byens hjørnesteiner. Med den økte handelen kom også en vending fra naturalhusholdning til markedsrettet økonomi.¹¹⁴

2.2.1 Larvik som ladested og tollsted

Oppblomstringen av et handelssted kan ses i sammenheng med tidlige privilegier gitt til kjøpmannsstanden. Larvik ble alt i 1633 et eget tollsted, men var ennå ikke hverken ladested eller kjøpstad. Kjøpmennene måtte derfor søke borgerskap i tilgrensende byer som Tønsberg eller Skien og konkurrere med de fastboende kjøpmennene der.¹¹⁵ I 1665 ble Larvik et ladested underlagt Tønsberg by. Dermed fikk Larviks-boerne rett til å drive trelastutførsel forutsatt at de hadde borgerskap og medfølgende skatteplikt i moderbyen.¹¹⁶ Tollinntektene viser at handelen må ha vært innbringende, og den økte frem mot 1671.¹¹⁷ Handelsomsetningen i Larvik oversteg da Tønsbergs og dette la grunnlaget for at grev Gyldenløve ikke bare gjorde stedet til grevskap, men også kjøpstad i 1671.

Foruten det militære, var tollvesenet en kongelig institusjon som ikke var styrt av greven.¹¹⁸ Dette kunne føre til interessekonflikter mellom tollerne og grevens betjenter. De

¹¹² Bjerke, *Byen mellom elvene*, 51.

¹¹³ Rian, *Vestfolds Historie*, 225.

¹¹⁴ Gunnar Christie Wasberg "Handel i Larviks-distriktet gjennom 2000 år" (Bjarte Støtvig: 1980)

¹¹⁵ Bjerke, «Byen mellom elvene», 50.

¹¹⁶ Ibid.; Wasberg, *Handel i Vestfold*, 41.

¹¹⁷ Bjerke, «Byen mellom elvene», 50.

¹¹⁸ Rian, *Vestfolds Historie*, 267.

sistnevnte ønsket å begrense den trelasthandelen som greven hadde monopolisert, mens tollerne oftere så gjennom fingrene med slike overtredelser, ettersom det gav dem inntekter. At tollerne motvirket greven aktivt sannsynliggjør en betydelig smugling av trelast.¹¹⁹ I perioden 1749-76 ble den norske toll forpaktet bort til private interessenter.¹²⁰ Da tollvesenet fra 1776 igjen var underlagt staten, hadde Larvik fire tollebedsmenn, med 14 underbetjenter. Tollerne fikk nå andeler av toll, noe som kan ha gitt incentiv til effektivisering, uten at dette fikk bukt med korrupsjonen og smuglingen.¹²¹ Vi kan altså anta at det har foregått en del smugling også av kolonialvarer.

2.2.2 Næringslivet

Deltakelse i næringslivet var avgjørende for velstand og sosial tilhørighet i grevskapsbyen. Handelsborgernes økonomiske roller og interesser kunne også si noe om styrkeforholdet mellom dem og greven. Dette har betydning både for deres kjøpekraft og deres ønske om å etterlikne grevens forbruk. Mesteparten av handelen i distriktet har tradisjonelt dreid seg om eksport av trelast, jern og fisk, og dette var næringene som gav flest folk et levebrød.

Jernverket var en viktig forutsetning for oppblomstringen av handel i Larvik. I forbindelse med denne industrien handlet Larvik med andre norske kyststeder som forsynte dem med jernmalm.¹²² Jernverket hadde vært i drift siden 1640-tallet, og var mot slutten av 1600-tallet Norges største jernverk.¹²³ Her produserte de stangjern, men også ulike støpejernsprodukter. Danmark hadde en monopolordning fra 1730-1794 som forpliktet Norge til å importere dansk korn, og Danmark til å kjøpe norsk jern.¹²⁴ Den danske kongen ble således en sterk handelspartner for Larvik. Det samme ble det Vestindisk-guineiske kompaniet som også kjøpte rikelig med jernvarer. Verket var driftet av grevens betjenter, med oberinspektøren i spissen, men ble tidvis også forpaktet bort til handelsborgere. Mange av dem som bodde like utenfor bygrensene arbeidet ved jernverket, eller kjørte kull dit. De fleste gårdsbruk på Larviksbygdene leverte kull til jernverket.¹²⁵ Verket kunne utløse konflikter med greven

¹¹⁹ Rian, *Vestfolds Historie*, 93.

¹²⁰ Hans-Jørgen Jørgensen, *Det Norske Tollvesens historie. Fra middelalderen til 1814* (Tolldirektoratet: 1969); Rian, *Vestfolds Historie* 267.

¹²¹ Rian, *Vestfolds Historie* 267.

¹²² «Larvik og Sandefjord tollsted,» Lokalhistoriewiki, hentet oktober 2018 fra: https://lokalhistoriewiki.no/index.php/Larvik_og_Sandefjord_tollsted

¹²³ Christie Wasberg, *Handel i Vestfold, 34*; «Fritzøe Verk,» Norsk Teknisk Museum, hentet august 2018 fra: <http://industrimuseum.no/bedrifter/Fritzoe>

¹²⁴ Ole Georg Moseng, Gunnar Pettersen, Erik Opsahl, og Erling Sandmo. *Norsk Historie: 1537-1814. Vol. 2* (Oslo: Universitetsforlaget, 2003), 309-310.

¹²⁵ Rian, *Vestfolds Historie*, 299-300.

ettersom arbeiderne kunne bli betalt i jern i stedet for mynt, og på grunn av provianthusordningen.¹²⁶

Også trelast var viktig. Det hadde vært sager i Farriselva siden 1300-tallet, og grevene videreførte tradisjonen med sagbruk. Fritsø sagbruk solgte sagbord i store opplag, hovedsakelig til utlandet, for eksempel til England og Frankrike.¹²⁷ Både greven og handelsborgerne deltok i denne handelen, som vi finner igjen i tollregnskapene. Greven eide sagbruket, og handelsborgerne solgte. Sagbruket og trelasthandelen var den delen av industrien som ansjoret til flest konflikter mellom greven og handelsborgerne, særlig etter 1720, fordi greven fra 1720 hadde forbudt hogst og ellers hadde sterk kontroll med næringen.¹²⁸ Handelsborgerne kunne òg forpakte grevens bedrifter, eller bli hans betjenter, samtidig som de til en viss grad var grevens konkurrenter siden begge grupper drev skippervirksomhet. Småårsfolk hogde og fløtet tømmeret og foredlet det til bord ved bruket.

Sjøfarten var en stor næring for dem som bodde i byen, og hovednæringen for de lokale byborgerne.¹²⁹ Trelasthandelen var hjørnesteinen i sjøfartsnæringen, og selv om greven hadde fortrinnsrett på utførsel av bord fra Fritzøe, tjente også borgerne godt på dette. Det er umulig å beregne hvilke inntekter sjøfarten førte inn i bygdesamfunnet. Mange gårdbrukere var også skipper.¹³⁰ Fiske spilte likevel ingen stor rolle i grevskapene, men husmenn og strandsittere fisket og solgte fisk.¹³¹ Skipsfarten ble kuet den under store nordiske krig, men kom seg raskt på fote igjen.¹³² Ellers var det slik at Vestfolds fremgang sammenfalt med krigstid i England og Nederland, da Vestfold bidro med nøytral tonnasje.

Skipperne fra Larvik hadde forretningsforbindelser både nært og fjernt, men det var flest innenrikske handelsruter. Fra jernverket gikk handelstrafikken hovedsakelig mot Arendal, Kragerø og Danmark, som følge av det danske jernhandelmonopolet, mens trelasten gikk på England, Nederland og Frankrike. Skipsanløpslistene fra perioden 1733-1811 viser at Norge hadde handelskontakt med mange ulike steder, så langt borte som St. Croix og St. Thomas. Utenrikshandelen via Larvik går likevel hovedsakelig på Danmark og England, og for Larviks vedkommende vil de eksotiske varene høyst sannsynlig komme inn via Danmark.¹³³

¹²⁶ Se avsnitt om provianthusordningen side 30.

¹²⁷ «Larvik og Sandefjord tollsted,» Lokalhistoriewiki.

¹²⁸ Rian, *Vestfolds Historie*, 97, 296; Bjerke, *Byen mellom elvene*, 59.

¹²⁹ Rian, *Vestfolds Historie*, 116.

¹³⁰ Rian, *Vestfolds Historie*, 304.

¹³¹ Rian *Vestfolds Historie*, 307

¹³² Rian, *Vestfolds Historie*, 304.

¹³³ Tollistene har kategorien 'fremmede steder', men ved nærmere ettersyn viser dette seg å være steder rundt det baltiske hav og Middelhavet. Se for eksempel:

<https://databaser.lokalhistoriewiki.no/customs/Rows.jsp?id=9800>

Larvik er ikke den største importhavnen på Sør-østlandet til tross for at stedet er et grevskap. Til sammenlikning var Arendal innen 1807 blitt landets nest største sjøfartsby etter Bergen, og fungerte som forsyningshavn. De omkringliggende byene Arendal, Skien, Sandefjord og Tønsberg har egne havner, og alle disse ligger i relativ nærhet til både Kristiansand og Christiania. Dette kan tyde på at Larvik ikke forsyner andre byer og at en stor mengde av varene forblir i grevskapet.

Flere av skipperne drev også krambodhandel, hvor de solgte sine egne varer. Dette var altså de lokale vareutsalgene driftet av de med handelsbrev. Når mennene var til sjøs styrte konene krambodene hjemme. Enkene fortsatte også ofte forretningen når mannen døde, og da sendte de sønnen ut som skipper. Krambodhandelen var større enn i både Tønsberg og Holmestrand. Det er usikkert når den første kramboden dukket opp, men handelen blomstret allerede før området ble tollsted, noe som gjør det rimelig å anta at krambodene så dagens lys en stund før 1671.¹³⁴ Handelshusene lå langs Storgaden, Kongegaden og på Torvet.¹³⁵ Noen kilder fra 1800-tallet kan gi et bilde av disse: ”Men ennå fantes det rester av de gammeldagse tilknappede krambodmodellene, som mest syntes å være innrettet med det formål for øye å holde publikum på avstand [...] Disse underlige utslagsstedene hadde sin opprinnelse langt tilbake i tid og var slett ikke alltid bakgateaffærer.”¹³⁶ Mye av handelen foregikk nok også på Torvet, gjennom de såkalte høkerne, og via gjestgiveriene. I fortegnelse fra 1787 var det registrert 33 høkere, som altså ikke hadde handelsprivilegium, men som likevel solgte krambodvarer, brennevin, korn og trelast. Borgene forsøkte å fjerne dem.¹³⁷ Antall gjestgiverier på bygdene økte. I perioden 1720-1821 fantes seks slike i Larvik grevskap. Disse hadde rett til å selge brennevin, men solgte også en del tobakk.¹³⁸ Det vites ikke hva de solgte av andre kolonialvarer, eller hvor store mengder handelsvarer som ble fraktet ut til dem langs landeveien.

2.2.3. Proviandhusordningen

I 1728 opprettet Grev Ferdinand Anton Danneskiold-Laurvig (1704-1754) Det grevelige proviandhus, også kjent som Fritsø proviandhus. Dette var grevens privilegium som verkseier etter bergordinansen av 1683.¹³⁹ Proviandhuset fungerte som et varemagasin som forsynte

¹³⁴ Christie Wasberg ”Handel i Larviks-distriktet,” 14. Denne brosjyren har imidlertid ingen kilder, derfor er det vanskelig å si på hvilken bakgrunn Christie Wasberg trekker denne slutningen.

¹³⁵ Per Nyhus, *Den gang det het Laurvig* (Larvik: Østlands-Posten, 1981), 86. Dette var på 1800-tallet, men de lå her tidligere også.

¹³⁶ Nyhus, *Den gang det het Laurvig*, 82.

¹³⁷ Rian, *Vestfolds Historie*, 349.

¹³⁸ Rian, *Vestfolds Historie*, 306.

¹³⁹ Rian, *Vestfolds historie*, 189.

jernverkets arbeidere og betjenter med nødvendighetsartikler.¹⁴⁰ Også bøndene som leverte kull ble omfattet av denne ordningen til tross for at dette i henhold til kommersseforordningen av 1687 var forbudt.¹⁴¹

Jernverksarbeiderne fikk oftest utbetalt størstedelen av lønnen i jern og byttet deretter jernet inn i varer hos provianthuset, eller de fikk varene som betaling. I provianthuset kunne man få basisvarer som korn, mel og malt, erter, flesk og smør, samt noe tobakk og sengeklær. Dette finner man igjen i provianthusets regnskaper som later til å være bevart i sin helhet.¹⁴² Disse er likevel ikke benyttet i dette prosjektet ettersom de ikke omtaler kaffe, te eller sukker. Vareutvalget forteller hva greven anså som uunnværlig for arbeiderne sine. Ettersom jernverksarbeiderne ble forsynt med dette, er det sannsynlig at også andre lavtlønnede hadde tilgang til denne typen varer. Utover luksusbegrensende skatter fantes ikke offisielle reguleringer på hva arbeiderne kunne handle hos kjøpmennene. Likevel ble denne provianthusordningen nokså bindende, da arbeiderne ble betalt i naturalia. Det som i størst grad forhindret annen handel var derfor mangel på rede penger. Det er vanskelig å anslå hva slags innvirkning Proviaanthuset hadde på handelen i Larvik for øvrig, men både Rian og Wasberg sier at handelsborgerne var forarget over å tape handelen med arbeiderne.¹⁴³

2.3 Byens sosiale og økonomiske hierarki

Larvik grevskap var et svært lagdelt samfunn. Rian mener at grevskapet hadde en del likheter med danske gods med leilendinger, og at det derfor i Vestfold fantes « [...] et større spenn i samfunnsforholdene enn i noen annen tilsvarende del av Norge».¹⁴⁴ Basert på folketellingen fra 1801 kommer han frem til at innbyggerne i byen fordeler seg etter disse gruppene: Kjøpmanns- og embedsmannsstanden, som utgjør under 10%; sjøfolk, som er den største gruppen; og deretter løsarbeidere, verksarbeidere, håndverkere, lavere betjenter, militære, pensjonister, tjenestefolk og almisselemmer.¹⁴⁵ Utenfor byen har vi en tilsvarende fordeling med embedsmenn og godseiere som den snevre eliten, gårdbrukere som den absolutt største gruppen, tett etterfulgt av tjenestefolk og husmenn, deretter følger håndverkere og

¹⁴⁰ Christie Wasberg «Handel i Larviks-distriktet,» 15; Rian, *Vestfolds historie*, 207; og "Proviaanthuset til nytte og besvær," Larvik Museum, hentet august 2018 fra: <http://www.larvikmuseum.no/proviaanthuset-til-nytte-og-besvaer/> Tilsvarende provianthusordning fantes Blant annet på Røros, og ved Bragernes for Kongsberg. Ved Røros var det bare provianthuset som hadde handelsprivilegier.

¹⁴¹ Rian, *Vestfolds historie*, 189.

¹⁴² SAKO, Larvik grevskap, A-1056/F/Fk/Fke/L0001: Proviaanthuset, Diverse regnskapssaker, nr. 1: 1729-1810.

¹⁴³ Christie Wasberg, «Handel i Larviks-distriktet,» 15.

¹⁴⁴ Rian, *Vestfolds historie*, 278.

¹⁴⁵ Rian, *Vestfolds historie*, 348.

almisselemmer.¹⁴⁶ Vi vet i det hele tatt nokså lite om disse menneskenes levekår, inntekt og kjøpekraft. Rian mener at det var vanskelig «[...] å skaffe seg et dekkende bilde av levestandarden til befolkningen i byer og tettsteder. Byens pengeøkonomi var på denne tiden meget uoversiktlig. Det fantes ikke noe ordnet kredittvesen, og man hadde minimal oversikt over den enkeltes gjeld.»¹⁴⁷ Det er gjort noen få undersøkelser av formuesforhold for Larvik. Anna Tranberg (1979) har sett på husmenn, Bjørn Bjørnstad (1977) har sett på arbeiderne ved Fritzøe Jernverk, og Kjell R. Andersen (1976) har tatt for seg inntekten i borgerskapet. I den grad gruppens inntekter er skilt ut i pengeverdi, bekrefte de sosio-økonomiske gruppene jeg har konstruert for min studie.

¹⁴⁶ Rian, *Vestfolds historie*, 280.

¹⁴⁷ Rian, *Vestfolds historie*, 347.

Kapittel 3: Utbredelsen av kaffe i Larvik by

Kaffe var en av de tradisjonelle luksusvarene som ble svært utbredt i Norge, særlig utover 1800-tallet. Den vant langt større popularitet enn te og sjokolade, og bidro til å endre sosiale omgangsformer. Snarere enn å finne ut hva kaffen gjorde med samfunnet i Norge og i Larvik grevskap, er det interessant for undersøkelsen å avgjøre om kaffe ble konsumert i større grad allerede siste halvdel av 1700-tallet. I dette kapitlet ser vi først på kaffens historie i Europa, Norden og Norge for å forklare hvordan utbredelsen gikk til og hvorfor kaffen i Norge ikke ble en allmenn forbruksvare før på 1800-tallet. Deretter følger en gjennomgang av tollmateriale og skifteforretninger fra Larvik by. Hva sier kildene om kaffeutbredelsen i Larvik? I Larvik viser tollistene at importen av kaffe økte betraktelig allerede gjennom 1700-tallet. Det later til at Larvik grevskap var et av stedene med tidlig forbruk, som går utover overklassen, samtidig som serveringskulturen er forbeholdt de rike.

3.1 Kaffens historie i Europa

Utbredelsen av kaffe i Europa henger sammen med den politiske utviklingen og jakten på kolonier. Kaffen ble først dyrket i Øst-Afrika og på den arabiske halvøy. Innen 1550 var drikken så utbredt her at det fantes kaffehus i både Kairo, Mekka og Konstantinopel.¹⁴⁸ Allerede på 1500-tallet ble kaffe brakt til Europa med handelsfolk og diplomater, som følge av kontakt med tyrkerne.¹⁴⁹ Slik ble det skapt en etterspørsel. Europeerne, som var preget av merkantilistisk tankegang, ønsket selv å få kontroll over produksjonen. Gjennom koloniutbyggingen og plantasjeøkonomien gikk kaffen fra å være en fremmed vare som Østen profiterte på til å bli en del av det europeiske innenriksmarkedet. Slik ble det også lønnsomt for europeerne selv å sørge for større etterspørsel etter kaffe. Som følge av rivaliseringen mellom europeiske stormakter kunne importen variere både i omfang og pris.¹⁵⁰

Lenge ble kaffen servert i kaffehus, og kaffen ble derfor en urban drikk, ofte forbeholdt menn. Venezia fikk sitt første kaffehus i 1647.¹⁵¹ I løpet av århundret ble drikken svært populær

¹⁴⁸ Jean L. Flandrin og Massimo Montanari, red., *Food: A Culinary History from Antiquity to the Present*, overs. Albert Sonnenfeld (New York: Columbia University Press, 1999), 387.

¹⁴⁹ Hutchison, "Fra en sjelden kopp til kannevis," 305; Store Norske Leksikon, *Kaffe*. Flandrin og Montanary, *Food: a Culinary History*, 360. Visstnok fantes kaffehus i Europa siste halvdel av 1500-tallet.

¹⁵⁰ Hutchison, "Fra en sjelden kopp til kannevis," 307.

¹⁵¹ Michael North, *Material Delight and the Joy of Living. Cultural Consumption in the Age of Enlightenment in Germany* (London: Routledge, 2017), Google Books.

i de europeiske storbyene.¹⁵² Innen 1720 skal det ha vært 380 kaffehus i Paris.¹⁵³ Til sammenlikning hadde London innen 1715 hele 3000 kaffehus.¹⁵⁴ En av årsakene til kaffehusenes popularitet var at kaffebønnen krevde både redskaper og kunnskap for å bli til kaffedrikken. Da det var forbundet store kostnader ved dette, var færre privatpersoner villige til å kjøpe bønner. At kaffehusene i tillegg ble en viktig arena for utveksling av nyheter og informasjon, bidro til å utbre og opprettholde kulturen med kaffehus. Også den dag i dag er kaffen den drikken som, foruten alkohol, inntas mest også utenfor hjemmet.

3.2 Utbredelsen i Norden og Norge

I Norge ble kaffe som drikk mer populært enn te og sjokolade. Ifølge Hutchison ble kaffen imidlertid ikke utbredt i Norge før utover 1800-tallet, da den også ble utbredt på bygda. Utbredelsen henger sammen med varetilgang og pris. Det finnes imidlertid materiale som tilsier at kaffe ble inntatt også tidligere. Allerede på 1600-tallet var kaffe kjent i Norge, men særlig gjennom 1700-tallet dukker kaffen opp i tollmaterialet i større kvanta, og i ulike beskrivelser og reiseskildringer. Mye kan imidlertid tyde på at det var store regionale forskjeller.

Kaffe ble nevnt første gang i tollmateriale på 1600-tallet.¹⁵⁵ En handelsmann fra Strasbourg, Eberhard Zetner, skal ifølge hans reisedagbok ha besøkt Arendal i år 1700. Der bød han en kjøpmann på kaffe han antakelig selv hadde medbragt fra Europa.¹⁵⁶ Ingeborg Fløgstad, som har gjort undersøkelser for Agder, mener å se en økning i forbruk her allerede på 1700-tallet.¹⁵⁷ Likevel må det ha vært forskjeller. Finn-Einar Eliassen om Mandal at kaffen først ble innført etter midten av 1700-tallet og at den knapt nok var utbredt i overklassen før 1770. Mot slutten av århundret ble likevel kaffen svært populær, også i lavere samfunnslag.¹⁵⁸

Kaffe er kun nevnt én gang i 1743-beretningene, og dette var i Gjerdrum Prestegjeld i Akershus, og da er det nevnt under 'sykdommer, medisin'. Forbruk og kultur var ikke prioritert blant disse spørsmålene. Dette kan tyde på at luksusprodukter generelt var lite utbredt. Samtidig uttrykker prosten i Gjerdrum indignert at de norske urter må være vel så bra som denne

¹⁵² "Tollister og 1700-tallet: Skal det være en kopp kaffe?", Ragnhild Hutchisons blogg – Historie i praksis. Hentet oktober 2018 fra: <https://blogg.forskning.no/ragnhild-hutchisons-blogg/toll-lister-og-1700-tallet-skal-det-vaere-en-kopp-kaffe/1100548>

¹⁵³ Flandrin og Montanary, *Food: a Culinary History*, 387.

¹⁵⁴ Wolfgang Schivelbusch, *Paradiset, smaken og fornuften: Nytelsesmidlernes historie*, overs. Niels Brunse (København: Politisk revy, 1992), 58.

¹⁵⁵ Hutchison, "Bites, nibbles, sips and puffs," 158.

¹⁵⁶ Henrik Scharling, *Norsk Idyll: Udtog af en strasborger kjøbmands oplevelser i aaret 1700* (København: Det Schønbergske Forlag, 1906), 45.

¹⁵⁷ Tjøtta, «Kapteinens storstue,» 105.

¹⁵⁸ Finn-Einar Eliassen, Knut Lindseth, og Mandal by, *Mandal Bys Historie: B. 1-2 B. 1: Den Førindustrielle Byen: Ca. 1500-1850*. Vol. B. 1-2 B. 1 (Mandal: Mandal Kommune, 1995), 529-530.

utenlandske teen og kaffen.¹⁵⁹ Kaffen hadde altså utbredelse nok til at presten ønsket å uttrykke sin mening om den. At han nevner både doktoren og den fornemme mann, kan tyde på at kaffen både var benyttet som legemiddel og som nytelsesmiddel. Det betyr imidlertid neppe at folk flest drakk kaffe til frokost eller ettermiddag i Norge på dette tidspunktet.

Etterspørselen etter kaffe i Norden skjøt antakelig fart etter at norske tjenestejenter, sjøfolk eller embedsmenn hadde vært i kontakt med drikken på kontinentet. Mange nordmenn dro blant annet for å arbeide i Amsterdam¹⁶⁰ Flere kjøpmenn og håndverkmestere med tilhold i Norge hadde dessuten utenlandsk bakgrunn og kan ha brakt med seg varen og vanene fra sine hjemland.¹⁶¹

Særlig fra slutten av århundret økte importen. I 1783 ble det innført en utgiftsregulerende lov som forbød bønder å servere kaffe ved spesielle anledninger, men dette forbudet ble igjen opphevet i 1799.¹⁶² Nedleggelse av forbud tyder på at utbredelsen er nevneverdig. Samtidig forteller Ida Bull om Peder Ovid som drev gjestgiveri i Vallersund, en liten bygd i Trøndelag. Hans utvalg er detaljert beskrevet, og hverken i 1780 eller i 1814 finnes andre kolonialvarer enn tobakk.¹⁶³ Kaffe fantes imidlertid i Trondheim by, blant annet importert av kjøpmann Hoë på 1770-tallet. I 1807 later det til at kaffen også har spredt seg til de lavere lag. Dette blir likevel ikke vel ansett av høyere samfunnsklasser, og kaffen er altså ikke regnet som en nødvendighetsartikkel for fattige, slik tobakk gjerne var.¹⁶⁴

Tilgangen på kaffe ble påvirket av stormaktspolitikk. Norge fikk størsteparten av sin kaffeforsyning via Danmark. Dette gjaldt også for Larvik.¹⁶⁵ Danmark-Norge produserte ikke selv kaffe, men hadde likevel god tilgang på grunn av tollfrihet og nøytralitetspolitikk.¹⁶⁶ Ragnhild Hutchison mener sammenhengen mellom krig og dansk import kommer tydelig frem i tollmaterialet, med markerte nedganger under for eksempel den amerikanske frigjøringskrigen og slaveopprøret på Haiti.¹⁶⁷ Etter frigjøringen av Sør-Amerika økte tilgangen på kaffe i det europeiske markedet. Slike svingninger må ha påvirket priser og

¹⁵⁹ Riksarkivet. Herstad, John, Kristin M. Røgeberg, Tor Ulset, Gerd Mordt, og Margit Løyland, *Norge I 1743: Innberetninger Som Svar På 43 Spørsmål Fra Danske Kanselli: 1: Akershus Stift Og Amt: Østfold, Akershus*. Vol. 1. (Oslo: Solum, 2003), 414.

¹⁶⁰ Sølvi Sogner, *Ung i Europa. Norsk ungdom over Nordsjøen til Nederland i tidlig nytid* (Universitetsforlaget: 1994).

¹⁶¹ Telste, "Te- og kaffeservering," 6.

¹⁶² Hutchison, "Bites, nibbles, sips and puffs," 167.

¹⁶³ Bull, "Handelshistorie som bindeledd," 280.

¹⁶⁴ Bull, "Handelshistorie som bindeledd," 286.

¹⁶⁵ Se kaffetabellen.

¹⁶⁶ Kaffeproduksjon var blitt forsøkt, men gitt opp. Hutchison, «Fra en sjelden kopp,» 307.

¹⁶⁷ Hutchison, «Fra en sjelden kopp,» 307.

tilgjengelighet på det norske markedet.¹⁶⁸ Mye kan derfor tyde på at kaffen ikke var allemannseie så tidlig som 1700-tallet, og at det var regionale forskjeller. Innen 1860 var disse forskjellene jevnet ut, og kaffen var svært vanlig og ble inntatt flere ganger daglig i alle samfunnslag og aldre.¹⁶⁹

3.3 Kaffe i Larvik by 1750-1800

Her følger vi kaffen fra havnen til kaffekjelen. For å kunne analysere utbredelsen ser vi først på hvilke mengder tollstedet har protokollført og hvor denne kaffen ble av. Vi trenger å kjenne den geografiske utbredelsen for å se hvor mye produkt som forblir i Larvik og hvor mye som selges videre. For mengden som blir igjen kan vi beregne om dette er tilstrekkelig til å kunne kalles forbruk. Deretter gjennomgås skiftematerialet for å belyse kaffens fordeling i byens økonomiske og sosiale strata.

3.3.1 Hva ble innført til Larvik tollsted?

I løpet av perioden 1750-1800 innføres til Larvik ren kaffe, kaffebønner, kaffekopper, noen kaffekverner og uspesifisert porselen. Produktene oppgis i ulike enheter som pund, dusin, kasser, stykk eller par. Kaffen og bønnene kommer både fra Norge, Danmark og fra fremmede steder, som gjerne betyr kontinental-Europa. Porselenet kommer uten unntak fra Danmark. Kaffebønner og porselen vises ikke i 1774, hvor vi mangler innførsel innenriks. Det er sannsynlig at vi ville sett noe produkt fra Danmark dette året. Importen for perioden ser slik ut:

Tabell I: Import av kaffe

Vare/År	Enhet	1754	1756	1762	1774	1786
Kaffe	pund	508(4)				
Kaffebønner	pund		76 (2,4)	841 (1)		14.924 (1,2)
Kaffekvern	dusin			6(1)	2/3 (4)*	
Porselen	kasser	2(2)	4 (2)	2(2)		
Porselen	stykke	579(2)				
Porselen	ukjent		9 (2)			
Kaffekopper	par					30**

I tabellene vises også varenes opprinnelsesland: Norge (1), Danmark (2), England (3) og fremmede steder (4).¹⁷⁰ * 1774 Kaffekverner oppgitt i stykk, omgjort til dusin. ** Mengde 30, verdi 19.

¹⁶⁸ Hutchison, "Bites, nibbles, sips and puffs," 166.

¹⁶⁹ Hutchison, "Bites, nibbles, sips and puffs," 168.

¹⁷⁰ Se diskusjonen i forrige avsnitt.

Den siste halvdel av 1700-tallet kommer det ikke spesielt mange typer kaffeprodukter. I 1762 innføres 72 kaffekverner, men i 1774 kun åtte stykk. Ettersom tallene fra dette året ikke viser innførsel fra andre norske havner, er det rimelig å anta at det kan ha vært flere kaffekverner, særlig ettersom kaffekvernene innført i 1762 utelukkende kom fra Norge. På den annen side finner vi bare en enkelt kaffekvern i skiftene fra Larvik, noe som tilsier at slike ikke var særlig vanlige.

Porselenet som innføres er ikke nødvendigvis kaffeservise. Mengdeenhetene som er angitt er både kasser, stykk og ukjent. Ettersom enkelte typer porselen også kun er oppført for ett enkeltår, er det vanskelig å anslå den eventuelle økningen. Mengdene er uansett ikke store, noe som kan indikere at porselen fremdeles er luksus. I 1786 innføres 30 par kaffekopper. At varenavnet kaffekopper ikke finnes registrert før 1786 betyr ikke nødvendigvis at kaffen var ukjent, men det vitner heller ikke om en utbredt serveringskultur. At mengden er såpass liten stemmer godt overens med skiftematerialet fra Larvik, der kaffekoppene er få.

Samtidig øker innførselen av kaffebønner betraktelig. Kaffebønnen er den eneste varen med en utvetydig økning. Fra 76 pund i 1756 økes innførselen til hele 14 924 pund i 1786. Hvis disse tallene stemmer, kom det altså i 1786 nesten to hundre ganger så mye kaffebønner som bare tretti år tidligere.¹⁷¹ Sammenliknet med andre havner innfører Larvik svært lite kaffe. Christiania og Molde er de eneste havnene som har en uavbrutt økning, mens Arendal, Bergen og Trondheim opplever en tydelig nedgang mellom 1786 og 1794. Dette kan forklares ved at det var en allmenn nedgang i kaffeforsyning som følge av den franske revolusjon.¹⁷² Den generelle trenden i Norge er likevel en økende import, med en markant økning fra 1750-tallet. Det kan se ut til at Larvik følger samme mønster, men i mindre skala.

Gjennom andre halvdel av 1700-tallet er det kaffen som i *Norske Intelligenssedler* nevnes desidert færrest ganger i annonsene, men antallet annonser viser en sterk økning. Kaffe har også færrest ulike betegnelser og Martinique kaffebønner er eneste betegnelse som sier noe om opphavssted. Det er 21 kjøpfolk som tilbyr kaffe, hvorav 6 kvinner.¹⁷³ Dette er omtrent som for teen.

¹⁷¹ Dette er en økning på 19 639, 5 %

¹⁷² "Tollister og 1700-tallet: Skal det være en kopp kaffe?" , Ragnhild Hutchisons blogg, hentet oktober 2018 fra: <https://blogg.forskning.no/ragnhild-hutchisons-blogg/toll-lister-og-1700-tallet-skal-det-vaere-en-kopp-kaffe/1100548>

¹⁷³ Nasjonalbiblioteket, *Norske Intelligenssedler*, 1763, 1774, 1786. Hentet oktober 2016 fra: <https://www.nb.no/search?q=norske%20intelligenssedler&mediatype=aviser&sort=dateasc&fromDate=17630101&toDate=17861231>

Larvik havn er altså ikke en storhavn, men skiper likevel noe videre. I 1786 skipes 2027 pund kaffe videre ut innenriks fra Larvik.¹⁷⁴ Dette utgjør 13% av det som kommer inn samme år. Selv om vi må anta at deler av kaffen som innføres i Larvik konsumeres andre steder, kan vi regne med at rundt 90% forble innen grevskapet. Hverken bygg, rug, malt eller flesk ble utført i større mengder, og dette var nødvendighetsvarer.¹⁷⁵ Dersom vi regner med at 90% av produktet forblir i grevskapet får vi 1,2 pund eller 0,595 kg kaffe per innbygger i 1786.¹⁷⁶ Dette er litt over dobbelt så mye som det nasjonale gjennomsnittet året før, nemlig 0,27 kg per capita.¹⁷⁷ Forbruket av kaffe i Norge ser ut til å ha økt særlig fra slutten av 1700-tallet og frem mot 1835.¹⁷⁸ Estimater for Norge er hovedsakelig basert på tollmateriale fra Trondheim og Christiania, og er derfor kanskje mer representativt for tett befolkede steder enn for landet som helhet. På 1780-tallet så kaffetilgangen per capita i Europa omtrent slik ut: Nederland (2,8 kg), Belgia (0,5 kg) Frankrike (0,24 kg) og Østerrike (0,05 kg).¹⁷⁹ Nederland og Belgia, med egne kaffeplantasjer, bruker altså henholdsvis ti ganger så mye og dobbelt så mye kaffe som nordmenn. Frankrikes forbruk er omtrent som det norske. Selv med maksimal spredning av import i grevskapet, ser vi at kaffetilgangen i Larvik er på nivå med Belgia, som ligger på forbrukstoppen i Europa. Dette er en sterk indikator på at det oppstod et forbruk i Larvik i løpet av undersøkelsesperioden. Dette er verdt å merke seg, ettersom kaffe ikke var en del av det norske hjemmemarkedet. Var det dermed slik at kaffen var blitt en forbruksvare?

La oss undersøke dette ved hjelp av definisjonen til Carole Shammas. Denne sier at masseforbruk betyr, at 25% av den voksne befolkningen kunne bruke varen daglig. Og bruken må være fordelt jevnt på de ulike lønnsnivå.¹⁸⁰ For hele Larvik grevskap teller den voksne befolkningen i 1786 så mange som 4367 mennesker.¹⁸¹ Dersom 90% av importen forblir i grevskapet og fordeles på *hele den voksne befolkningen* får vi 2,66 pund eller 1,32 kg kaffe per capita.¹⁸² I rene tall ligger tilgangen på nivå med de ledende kaffenasjonene i Europa.

¹⁷⁴ Hva som skipes ut innenriks fra Larvik og Sandefjord tollsted 1786:

<https://databaser.lokalhistoriewiki.no/customs/Rows.jsp?id=1267>

¹⁷⁵ Egne beregninger basert på tollmaterialet.

¹⁷⁶ 9704,46 innbyggere i grevskapet i 1786. Basert på Rians estimater.

¹⁷⁷ Hutchison, "Fra en sjelden kopp til kannevis," 309. Tabellen er basert på tall fra Trondheim og Christiania, og har noen mangler som gir lavere tall enn realiteten.

¹⁷⁸ Hutchison, "Fra en sjelden kopp til kannevis," 309.

¹⁷⁹ Ibid.

¹⁸⁰ Shammas, "Changes in English and Anglo-American consumption," 179.

¹⁸¹ Basert på folketellingen av 1769 utgjør den voksne befolkningen på over 24 år ca. 45% av grevskapets totalbefolkning. Folketellingen i 1769, Statistisk Sentralbyrå, hentet oktober 2018 fra:

https://www.ssb.no/a/histstat/nos/nos_b106.pdf, 54-55.

For Larvik grevskap i 1762 blir dette $(11.527,98 \cdot 45) / 100 = 5187,6$ personer. 25% av den voksne befolkningen blir $(5187,6 \cdot 25) / 100 = 1296,9$.

¹⁸² Den voksne befolkningen utgjør ca 45%. Estimater basert på folketellingen i 1769.

Larviks tall utgjør 3,62 g daglig. Til en kopp kaffe trengs rundt 12 gram kaffebønner.¹⁸³ Denne opplysningen gjør imidlertid noe med bildet. Mengden hver innbygger i teorien har mulighet til å bruke daglig, tilsvarer altså under 1/3 kopp. Dette tyder på at langt fra alle innbyggere i Larvik hadde sin daglige kaffekopp. Dette regnestykket har imidlertid ikke tatt hensyn befolkningens økonomiske sammensetning. For hver fjerde voksenperson har vi 10,63 pund eller 5,3 kg kaffe i året. Dette utgjør 14,50 g daglig, noe som tilsvarer 1,2 kopper kaffe. Ut ifra dette regnestykket innføres altså nok kaffe til at en fjerdedel av alle voksne i grevskapet vil kunne drikke en kopp kaffe daglig. Dette oppfyller det første kriteriet for masseforbruk.

Etter all sannsynlighet har mye av kaffen blitt værende i byen og omegn. Her holdt kjøpmanns- og embedsmannsstanden til, og det var nærhet til både havnen og krambodene. Altså er det rimelig å tenke seg at kaffen har vært konsentrert på desto færre hender, noe som igjen betyr at de som faktisk har konsumert kaffe kan ha drukket mer enn sin daglige kopp. Økningen i kaffeimport indikerer alt i alt at Larvik var et av stedene i Norge med et tidlig kaffeforbruk, som helt klart lå på linje med Europa innen utgangen av 1700-tallet.

3.3.2 Hvilke økonomiske og sosiale lag brukte kaffe?

Tollmaterialet har vist hvor mye kaffe som ble innført og hvor mye produkt folk uavhengig av pris hadde tilgang til. Men hvem var de faktiske forbrukerne? Hvilke økonomiske eller sosiale grupper drakk eller serverte kaffe? Dette kan analyseres ved hjelp av skiftematerialet, som viser hvordan eierskap av ulike bruksgjenstander for kaffe fordelte seg i befolkningen. Selv om eiendelene i skiftene viser en helt tydelig konsentrasjon rundt te, er det andre konsentrasjonspunktet kaffe. Det finnes bare tre typer kaffeutstyr i skiftene: kaffekanner, kaffekopper og en enkelt kaffekvern. Til sammenlikning er det tolv kategorier for te, og syv for sukker. Totalt i perioden er det registrert 20 kaffekanner mot til sammen 74 tekanner og tekjeler. Kaffekjeler finnes ikke. Det er 71 kaffekopper mot 195 tekopper. Kaffeutstyret fordeler seg slik:

¹⁸³ "Tollister og 1700-tallet: Skal det være en kopp kaffe?" Ragnhild Hutchisons blogg, hentet oktober 2018 fra: <https://blogg.forskning.no/ragnhild-hutchisons-blogg/toll-lister-og-1700-tallet-skal-det-vaere-en-kopp-kaffe/1100548>

Tabell II: Bruksutstyr til kaffe

Antall gjenstander funnet i perioden per inntektsgruppe				
Gjenstand	<100	100-999	>1000	Total
Kaffekanne	1,1 (2)	1,1,1,1,1 (5)	1,1,1,1,1,1,1,1,1,2 (12)	19
Kaffekopper			6,6, ¹⁸⁴ 6, ¹⁸⁵ 6, ¹⁸⁶ 6,11,12,12	71
Kaffekvern			1	1

Det eneste av kaffeutstyret som også finnes skilt ut i lavinntektsboene er kaffekanner. Blant alle de 27 skiftene finnes kun to kaffekanner. Dette må bety at kaffekanner slett ikke var vanlig i denne inntektsklassen. Den ene kannen tilhørte Jacob Poulson, matros, hvis bo var verdt 52 riksdaler. Han eide «1 liden gammel Thee kiedel, en blik[?] Caffé kande, 1 Dito Thee kande og 2 par hvide thee kopper.»¹⁸⁷ Dette er ikke et typisk lavinntektsbo, og det er trolig at Poulsons yrke som matros har hatt betydning for anskaffelsen av eiendelene. Den andre kannen tilhørte Jens Tygesens hustrue Anne Emmanuelsdatter. Dette boet var verdt 72 riksdaler. Kannen var verdt 8 skilling, og var laget av ukjent materiale, muligens blikk.¹⁸⁸ Anne eide også en tekanne. Denne opphopningen av gjenstander er nokså typisk i skiftene. Disse boene tilhørte den øvre halvparten av lavinntektsgruppen. Det er likevel en del bo med høyere verdi som altså *ikke* eide kaffekanner. Disse to skiftene er fra 1774 og 1786, men det er likevel vanskelig å si om dette betyr at kaffekanner ikke var eid i lavinntektsgruppen før dette, når skiftene er så få.

La oss nå sammenlikne de ulike sosio-økonomiske gruppene. Når det gjelder lavinntektsgruppen finner vi i undersøkelsesperioden bare to kaffekanner, og ingen kaffekjeler, men hele seks tekanner og to tekjeler. Det tyder på at det var langt færre som eide kaffekanner enn tekanner. I lavinntektsgruppen finnes *ingen* kaffekopper, men tilsammen tolv tekopper. En kan naturligvis argumentere for at om en hadde en tekjele, trenges ingen kaffekjele i tillegg, men i så fall er det påfallende at det er te-gjenstandene folk har valgt å skaffe seg.

I den midterste inntektsgruppen er det også få kaffekanner, bare fem, mot tjue tekanner. Den eneste kannen vi finner så tidlig som 1754 tilhørte enken Berthe salig Jørgen Christensen fra Sandefjord. I hennes bo, verdt 211 riksdaler, finner vi blant flere gjenstander en kaffekanne

¹⁸⁴ Fra testellet til Juditha Bøckmann, 1754.

¹⁸⁵ Estimat

¹⁸⁶ Estimat.

¹⁸⁷ SAKO, Larvik byfogd, H/Hb/Hba/L0010: Skifteprotokoll., 1765-1792, s. 111b-112a. Hentet september 2018 fra: <https://media.digitalarkivet.no/view/25438/114?indexing=>

¹⁸⁸ SAKO, Larvik byfogd, H/Hb/Hba/L0010: Skifteprotokoll., 1765-1792, s. 349b-350a. Hentet september 2018 fra: <https://media.digitalarkivet.no/view/25438/354?indexing=>

av blick verdt 16 skilling.¹⁸⁹ I skiftet etter Amund Guurens hustrue Maren Andersdatter fra 1774, finner vi den neste kaffekannen. De eier «1 Dito [tinn] Caffue kande» verdt 3 mark.¹⁹⁰ Boet er verdt 252 riksdaler og de eide en hel masse gjenstander, blant annet et «fiirkantet Theebord betrukket med vox dug» til en verdi av 3 mark og en tekjele til 1 mark og 12 skilling, men ingen kopper.¹⁹¹ De tre siste kannene finner vi i to ulike bo fra 1786. Begge boene har nokså detaljert beskrevne løsøre med mange fine gjenstander, selv om bare få av dem er relevante for dette prosjektet. Hos Otto George Witlok av Kongsberg er det skilt ut overskrifter som «guld», «sølv», «adskilligt», «saugklæder og linnnet» og «bøger». Under adskillig finner vi «1 Blik caffè kande, 1 dito...» til sammen verdt 16 skilling.¹⁹² Av dette ser vi at det er svært ulike typer bo i midtsjiktet som eier kaffekanner, men altså svært få. Det er påfallende at bare én av kanneeierne i denne gruppen har registrerte kopper. Alle disse boene eier flere gjenstander. Ingen i den midterste gruppen har registrerte kaffekjeler.

Det er omtrent like mange kaffekanner som tekanner i den øvre inntektsgruppen, men en stor forskjell i antall kopper. Vi kan telle 71 kaffekopper mot 133 tekopper, fraregnet testell.¹⁹³ Det er mulig at noe av kaffekoppene skjuler seg under nettopp denne betegnelsen, men det er likevel færre kaffekopper. Forskjellen kommer også frem i sammenlikning med den midtre gruppen. Der det for tekanner er nokså jevnt eierskap, er det det bare fem kaffekanner mot tolv hos de rikeste. Kaffekopper finnes utelukkende i den øverste klassen. Det er i all hovedsak slik at kaffekopper bare eies av den som også har en kaffekanne. Det er bare ett skifte hvor vi kun finner kaffekopper, men ingen kanne, mens det er flere som eier kanne uten å eie kopper. Bare én gang registreres det kaffekopper i stell, ellers er de i sett for seg. Koppene i stellet finnes hos Juditha Bøckmann som eide et «incomplet Thee stel med 6 par Caffé- og 9 par thee-kopper.»¹⁹⁴ Kaffekoppene som registreres er enten brune eller blå og hvite, antakelig stentøy eller porselen.

¹⁸⁹ SAKO, Larvik byfogd, H/Hb/Hba/L0009: Skifteprotokoll., 1743-1764, s. 274b-275a. Hentet september 2018 fra: <https://media.digitalarkivet.no/view/25437/280?indexing=>

¹⁹⁰ SAKO, Larvik byfogd, H/Hb/Hba/L0010: Skifteprotokoll., 1765-1792, s. 103b-104a. Hentet september 2018 fra: <https://media.digitalarkivet.no/view/25438/106?indexing=>

¹⁹¹ SAKO, Larvik byfogd, H/Hb/Hba/L0010: Skifteprotokoll., 1765-1792, s. 102b-103a. Hentet september 2018 <https://media.digitalarkivet.no/view/25438/105?indexing=>

¹⁹² SAKO, Larvik byfogd, H/Hb/Hba/L0010: Skifteprotokoll., 1765-1792, s. 350b-351a. Hentet september 2018 fra: <https://media.digitalarkivet.no/view/25438/355?indexing=>

Det er uklart hvem denne Witlok er, og hva som er hans yrke og sosiale status. Det er også usikkert hva som er hans tilknytning til Kongsberg.

¹⁹³ Se appendiks tabell 4.

¹⁹⁴ SAKO, Larvik byfogd, H/Hb/Hba/L0009: Skifteprotokoll., 1743-1764, s. 324b-325a. Hentet september 2018 fra: <https://media.digitalarkivet.no/view/25437/330?indexing=>

Det er ikke bare slik at kaffeutstyret kun finnes i den øvre inntektsklassen, disse boene er også rikt utstyrte. At det er i slike bo vi finner kaffeutstyr kan tyde på at kaffekulturen var begrenset til eliten i perioden. Det rene antallet eiendeler viser også tydelig at utstyret var konsentrert i den øverste gruppen. Beregnet ut ifra skiftematerialet eies dessuten de registrerte koppene av kun 50% av den øverste sosioøkonomiske gruppen. Disse utgjør en svært snever gruppe og det er således vanskelig å tro at kaffeservering skal ha vært vanlig utover husholdningen til et par eksepsjonelt velstående kjøpmenns- og embedsmannshjem. Mengdene i kaffeimporten tilsier at bønnene må ha vært *konsumert* av flere enn den snevre overklassen, men det er bare overklassen som har utstyr til å servere flere gjester med komplette sett. Det er altså et differensiert forbruk der overklassen har en annen kultur, mens selve konsumet også fordeler seg lenger ned i samfunnslagene.

Det er videre verdt å merke seg at kaffeutstyret ikke nødvendigvis har stor verdi. De billigste kannene hos overklassen er blikkanner verdt 4-8 skilling, mens den dyreste kannen er en sølvkanne med fat verdt hele 38 riksdaler. Vi finner også kanner av kobber og messing. Om kvalitet markerer sosial status må dette bety at det er større konkurranse innad i den øverste inntektsgruppen enn mellom gruppene. Kan hende er det mindre mote og kultur rundt serveringen av kaffe, sammenliknet med te. Tradisjonelt sett i den moderne norske kaffeservering utover 1900-tallet har jo kaffen blitt både tilberedt og servert i selve kjelen og ikke i noen porselenskanne. Likevel finner vi ingen kaffekjele i skiftene. Dette kan bety at det vanlige var å bruke en hvilken som helst kjele å koke kaffen i og servere i det man hadde av drikkekar. Det er også mulig at det ikke var et så sterkt skille mellom tekopper og kaffekopper. Dette stemmer godt med tollistene, hvor vi ikke finner kaffekopper som en egen kategori i porselenet før i 1786.¹⁹⁵ Vil opplysninger om pris endre bildet av kaffekonsum?

Salgsopplysninger vil kunne belyse hvilke grupper som har hatt råd til å kjøpe kaffe. Det finnes imidlertid ingen egne prisserier for kaffe og te i Norge for 1700-tallet.¹⁹⁶ Det finnes noen danske prisstudier, som viser at kaffeprisen svingte kraftig, og i perioden 1760-1800 kunne prisen per pund variere mellom 20 og 60 skilling.¹⁹⁷ Et pund ville være nok kaffe til omtrent 41,5 kaffekopper. En kaffekopp kostet ½ skilling, noe Hutchison betegner som billig og overraskende.¹⁹⁸ I *Norske Intelligenssedler* finnes pris for kaffe kun oppgitt i 1763, hos

¹⁹⁵ Kaffetabellen, side 35.

¹⁹⁶ Hutchison, "Bites, nibbles, sips and puffs," 166.

¹⁹⁷ Hutchison, «Fra en kopp til kannevis,» 310.

¹⁹⁸ "Tollister og 1700-tallet: Skal det være en kopp kaffe?," Ragnhild Hutchisons blogg, hentet oktober 2018 fra: <https://blogg.forskning.no/ragnhild-hutchisons-blogg/toll-lister-og-1700-tallet-skal-det-vaere-en-kopp-kaffe/1100548>

kjøpmann Jørgen Pedersen, som selger kaffebønner til 1 mark 16 skilling pundet. Gjennom hele 1700-tallet var prisen på kaffe relativt høy som følge av tollsatsene.¹⁹⁹ Perioden 1819-1849 får vi imidlertid en halvering av pris og tilgangen på kaffe øker.²⁰⁰ Ettersom vi vet lite om andre varepriser og folks inntekt er det likevel svært vanskelig å bruke disse prisene til å avgjøre hvem som har kunnet kjøpe varen.

3.4 Konklusjon

Hva forteller kildene om kaffens utbredelse i Larvik 1750 -1800? Kaffeimporten i Norge viser økende utbredelse, men regionale forskjeller i tilgang, og sosiale forskjeller i bruk. I Larvik ser vi av tollmaterialet at det er lite porselen, mens importen av kaffebønner øker markant. Dette er samme trend som andre steder, men mindre mengder. Dersom innførselen får størst tenkelig spredning i grevskapet, uavhengig av demografiske og sosiale forskjeller, er tilgangen likevel dobbelt så stor som det nasjonale gjennomsnittet i 1785, og helt på linje med forbruket blant Europas ledende kaffeimportører, som Belgia. En fjerdedel av den voksne befolkningen i Larvik har tilgang til 1,2 kopper kaffe daglig. Mengdene alene tegner altså et tydelig bilde av kaffe som nærmere forbruksvare enn ren luksusvare, og muligheten til slik regelmessig bruk viser at dette lokalsamfunnet må ha vært tidlig ute i norsk sammenheng. Selv om dette neppe er sammenliknbart med det moderne masseforbruket, var kaffe åpenbart et kjent og utbredt produkt i grevskapet før 1800.

Likevel er den ikke allemannseie, og de sosiale forskjellene i bruken kommer til syne i skiftene. Mengden porselen er liten i forhold til kaffen, og bruksgjenstandene til kaffe finnes nesten utelukkende i den øverste inntektsgruppen. Alle klassene eier kanner, men kaffekoppene finner vi kun i overklassen, hvor eierskapet i tillegg er konsentrert hos halvparten av gruppen. Dette kunne tyde på mindre kaffedriking, men importtallene avkrefter dette. Bruksgjenstander til kaffe virker mindre ettertraktet enn dem til te, og det er mulig at det var mindre mote og kultur rundt kaffe som følge av den alminnelige tilgangen. Jeg tar disse funnene til inntekt for at kaffe var en vare som i løpet av undersøkelsesperioden fikk et mindre luksuriøst preg. Det finnes likevel tegn til et differensiert forbruk der den øverste sosioøkonomiske gruppen sannsynligvis har en viss kaffekultur som innebærer servering, mens lavere samfunnslag må ha brukt andre drikkekar. Selve kaffekonsumet har likevel foregått i flere samfunnslag.

¹⁹⁹ Hutchison, *In the Doorway*, 226, 228. Det er altså ikke helt sikre prisopplysninger.

²⁰⁰ Hutchison, "Fra en sjelden kopp til kannevis," 311.

Kapittel 4: Utbredelsen av te i Larvik by

Den luksuspregede varen te fant veien til Norge allerede på 1600-tallet og importen økte gradvis gjennom hele 1700-tallet. Teen ble imidlertid aldri like populær som kaffe eller tobakk. Teen kom fra ulike steder, men oftest fra Kina.²⁰¹ I dette kapitlet er det teforbruket i Larvik som skal undersøkes. Først presenteres teens historie. Hvor og hvordan var den blitt drukket i Europa, og hvordan fant den veien til Norge? Deretter følger en tolkning av tollmaterialet og skifteforretninger fra Larvik by. Drakk folk i Larvik Grevskap te på 1700-tallet, og dreier det seg om et forbruk? Mengden te som ble importert viser at det utvilsomt må ha vært et visst forbruk dersom 90% av innførselen forble i grevskapet. Disse mengdene tilsier også at forbruket ikke var forbeholdt det øverste sosio-økonomiske sjiktet. Eierskap av bruksgjenstander støtter også antakelsen om at en bred gruppe var konsumenter, og viser samtidig en differensiering i kultur og forbruk. Prisopplysningene er ikke tilstrekkelige til å avgjøre hvem som kjøpte mest te, men de rene mengdene reflekterer teens betydning i perioden.

4.1 Teens utbredelse i Europa

Mye tyder på at Kina eller Japan, var de første til å tilberede te.²⁰² På 1500-tallet ble portugisiske misjonærer kjent med varen. Det er mulig at det var det nederlandske Ostindiske Handelskompaniet som først brakte teen til Europa. I alle fall er det kjent at de brakte med seg te så tidlig som 1610.²⁰³ Andre kilder mener imidlertid at det neppe var før 1637.²⁰⁴ Teen skal også ha kommet til Frankrike tidlig dette århundret, men ikke blitt særlig utbredt. Te ble altså mindre utbredt i kontinental-Europa, kanskje med unntak av Russland, som handlet te direkte gjennom karavaner. Men heller ikke i Russland ble teen drukket av rurale innbygger før utover 1700-tallet. Det var bare i England teen ble virkelig populær. Teen ble første gang tilbudt i engelske tehus rundt 1657, men Arthur Gray mener det er sannsynlig at kjøpmenn hadde hatt med seg te til England før den tid. Det finnes flere opptegnelser fra midten av århundret som omtaler teens inntog i England.²⁰⁵ Gjennom 1700-tallet økte importen av te og kaffe i Europa.²⁰⁶ Den siste halvdel av 1700-tallet utgjorde te hele 81% av all skipslasten til det

²⁰¹ Telste, "Te- og kaffeservering for kvinner," 4.

²⁰² Arthur Gray, *The Little Tea Book* (New York: The Baker & Taylor Company, 1903), The Project Gutenberg EBook.

²⁰³ Gray, *Little Tea Book*.

²⁰⁴ Flandrin & Montanary, *Food – a culinary history*, 389.

²⁰⁵ Flandrin & Montanary, *Food – a culinary history*, 390.

²⁰⁶ Teste, "Te- og kaffeservering," 6.

engelske Ostindiske handelskompani.²⁰⁷ Slik var det også for de andre handelskompaniene. Wolfgang Schivelbusch mener en vanskelig kan forklare dette rent økonomisk, ettersom Kina fremdeles var uavhengig og også britene måtte ut av hjemmemarkedet for å skaffe seg te.²⁰⁸ Det var hovedsakelig Kina som skaffet europeerne te. Kineserne hadde monopol på tesalg til Europa, og kontrollerte derfor i stor grad tehandelen gjennom 1700-tallet. Ikke før starten av 1800-tallet begynte europeerne å dyrke te i egne kolonier.²⁰⁹

4.2 Bruk av te i Norge

Te ble ikke på langt nær like utbredt i Norge som kaffe og sukker. Men te ble drukket, og det finnes beskrivelser i blant annet reiseskildringer og topografisk litteratur. Ifølge Kari Telste ble te første gang nevnt i Christianias tollregister i 1691. Da ble det samtidig lagt ved en beskrivelse av te som ”en saakaldet urt”.²¹⁰ Dette tyder på at te langt ifra var noen vanlig vare på denne tiden. Noe av innførselen dreide seg imidlertid høyst sannsynlig om at både handelsborgere og håndverkere som slo seg ned i Norge brakte med seg noe te fra sine hjemland.²¹¹ Ifølge Finn-Einar Eliassen ble te drukket i Mandal allerede på 1600-tallet, men utbredelsen var heller liten, og varen var forble luksuriøs.²¹²

Importen og etterspørselen økte gjennom 1700-tallet. *Asiatisk kompagni*, som også importerte en del porselen, stod for mye av teinnførselen til Danmark-Norge.²¹³ I 1743-beretningene er te såvidt nevnt to ganger, begge ganger i Akershus. Prosten i Gjerdrum prestegjeld mener norsk flora har mye å by på og sier vi har ”[...] saadanne urter, der mulig vare den norske nation mere tienlige, end den utenlandske thee og caffe, dersom en doctor medicinæ vilde sætte pris derpå og en fornemme mand vilde først bruke dem.”²¹⁴ Utgangspunktet for dette svaret er et spørsmål om norsk natur og norske vekster. En kan likevel ane en viss forargelse over bruken av te og kaffe, som later til å ha et medisinsk preg. Det er imidlertid tydelig at det ikke er allmuen som bruker drikkene. Prosten ved Ullensaker sier han må gå langt for å hente sitt ”thee- og madvand.”²¹⁵ Dette er en kommentar til vannkvaliteten i sognet, men det røper at prostens koker te.

²⁰⁷ Flandrin og Montanary, *Food – a culinary history*, 390.

²⁰⁸ Schivelbusch, *Smagen, paradiset og fornuften*,” 54.

²⁰⁹ «Te», Lokalhistoriewiki, hentet oktober 2018 fra: <https://lokalhistoriewiki.no/wiki/Te>

²¹⁰ Telste, «Te- og kaffeservering,» 6.

²¹¹ Telste, «Te- og kaffeservering,» 6.

²¹² Tjøtta, «Kapteinens storstue,» 105.

²¹³ Telste, «Te- og kaffeservering,» 6-7.

²¹⁴ Riksarkivet, *Norge / 1743*, Vol. 1, 414.

²¹⁵ Riksarkivet, *Norge / 1743*. Vol. 1, 418.

Ifølge Ragnhild Hutchison ble te fra midten av 1700-tallet en hverdagsdrikk for de høyere sosiale lag i de større byene, samt storbønder.²¹⁶ Prostene må ha tilhørt den økonomiske overklassen. Hutchison hevder samtidig at te gjennom 1700- og første halvdel av 1800-tallet ble importert i minimale mengder.²¹⁷ Derfor kan ikke dette forbruket ha vært særlig stort.

Prest og topograf Hans Strøm fra Eiker-området beskriver fra sin samtid i 1784 at te og kaffe ikke var vanlig på landet, men «meer end giængse nok» inne i tettstedene. Telste kommenterer at dette var steder preget av tidlig industri, og at serveringen var forbeholdt større anledninger som gjestebud.²¹⁸ Også andre reiseskildringer fra Norge forteller om te, men det er sannsynlig at disse utenlandske gjestene ble budt på det beste.²¹⁹ I Conradine Dunkers (f. 1780) memoarer som beskriver oppveksten i Christiania, forteller hun at tjenestepikene fikk kaffe to ganger ukentlig og ellers te vann.²²⁰ At disse varene ble oppbevart i et låst skap og utporsjonert til tjenerskapet viser at de fremdeles var luksuriøse og brukt i små mengder. Te ble likevel alminnelig på den måten at prisen gikk ned og varen ble mer allment tilgjengelig. Telste oppsummerer dette på en god måte: ”Drikkene var altså en del av hverdagslivet, også for tjenerskapet, men de hadde fortsatt et eksklusivt preg.”²²¹

4.3 Te i Larvik by 1750-1800

For å analysere den eventuelle utbredelsen av te i Larvik by siste halvdel av 1700-tallet følges varen fra innførsel til inntak. Først ser vi på den geografiske utbredelsen. Deretter analyseres varemengden som registreres i tollprotokollen for å se om mengden er så stor at det dreier seg om et forbruk. Til slutt undersøkes den sosiale spredningen av varen i byen. Hvem er forbrukerne og hvordan er forbrukets art? Det viser seg at mengden te per capita er svært stor, men at det meste av inntaket har vært i den økonomiske overklassen. Det kan se ut til at te var et motefenomen og således en sosialmarkør, som mange ønsket å få bruke.

4.3.1 Hva ble innført til Larvik tollsted?

I løpet av perioden 1750-1800 kom det med skip både ren te og beholdere og tilberedelsesutstyr til te. Te-importen er registrert i både pund og kasser og kommer hovedsakelig fra Danmark. Teen finnes for alle årene foruten 1774. Dette året finnes kun informasjon om innførselen fra

²¹⁶ Telste, ”Te- og kaffeservering,” 8.

²¹⁷ Hutchison, ”Bites, nibbles, sips and puffs,” 158.

²¹⁸ Telste, ”Te- og kaffeservering,” 8.

²¹⁹ Telste har sett på skildringer fra William Coxe, Mary Wollstonecraft, Edward Daniel Clarke, Thomas Malthus og H. D. Inglis. Telste, ”Te- og kaffeservering.”

²²⁰ Conradine B. Dunker, *Gamle Dage: Erindringer og Tidsbilleder* (Oslo: Gyldendal, 1909), 39.

²²¹ Telste, ”Te- og kaffeservering,” 8.

utlandet. Ettersom teen hovedsakelig kommer fra Danmark, vil dette kunne forklare hvorfor teen ikke er synlig i dette regnskapet. Importen for perioden fordeler seg slik:

Tabell III: Import av te

Vare/År	Enhet	1754	1756	1762	1774	1786
Te	kasser	18(2)		19 (2)		1 (2)
Te	pund	1696 ½ (2)		3077 (2)*		303 (2)
Te, bohe	kasser		17 ½ (2)			
Te, bohe	pund		1263 (2)			
Te, Congo	kasser		6 (2)			
Te, Congo	pund		180 (2)			
Teduker	stykk		6 (4)			
Tekopper	par		60 (2)	594 (4)**		2436 (2)
Temaskin, kobber	stykk			1(1)		1 (2)
Te- og sukkerdåser	ukjent		3 (4)			
Teskjeer	dusin	8(4)	10 ½ (4)			
Sum te, alle sorter	pund	1696,5	1443***	3077	0	303

I tabellene vises også varenes opprinnelsesland: Norge (1), Danmark (2), England (3) og fremmede steder (4).²²²
 *Te 1762 – i tillegg 1 kiste, og 5 pakker te. Det er usikkert hvor store mengder dette er snakk om. ** Egentlig oppgitt som 594 par. *** kun medregnet te oppgitt i pund.

1756 er det eneste året hvor typen te er spesifisert. Dette året er også flest typer tilbehør registrert. Ser man på avisannonsene fra *Norske Intelligenssedler* fra 1763, 1774 og 1786, kan det se ut til at kjøpfolkene i 1763 gjerne avretter bestemte typer te, men ikke mange ulike i samme annonse. I 1774 synes utvalget deres langt større, på den måten av enkeltkjøpmenn reklamerer for flere navngitte typer te. I 1786 er det fremdeles mange som navngir flere typer te, men samtidig ser det ut til at det er vel så vanlig å generalisere. Flere kjøpfolk oppgir for eksempel at de har 'beste sort theer', 'brune og grønner theer' eller 'grove og fiine theer'.²²³ Det er ingen åpenbar forklaring på hvorfor man kun i 1756 skilte ut ulike navngitte tesorter.

Ut ifra importtallene er det vanskelig å avgjøre hvorvidt det er en økning i te-importen. Te målt i kasser ligger nokså jevnt på 18, 23 og 19 helt til en brå nedgang til en enkelt kasse i 1786. Det er usikkert hvor mange pund det er i en kasse. At det kun importeres en eneste kasse

²²² Se diskusjonen i forrige avsnitt.

²²³ Nasjonalbiblioteket, *Norske Intelligenssedler*, 1786.

i undersøkelsen, kunne vært forklart ved at man i hovedsakelig importerer pundvis. Teimporten målt i pund er imidlertid nokså ujevn, med en svak reduksjon fra 1754-56, og en fordobling fra 1756-62. Når vi finner igjen te per pund i 1786-regnskapet er det kun en tiendedel av 1762-mengden. Det er derfor vanskelig å snakke om en entydig økning. I 1786 skipes imidlertid 1647 pund te videre innenriks.²²⁴ Utførselen utgjør over fem ganger så mye te som det innføres til Larvik samme år. Dette kan bety at den markante nedgangen er et unntak. I alle fall har det blitt innført større mengder enten samme år eller året i forveien, store nok til å forsyne både Larvik by og oppland. Allerede i 1754 sendes noe te videre: 330 pund te og 4 kobbertejeler.²²⁵ At det i 1786 utføres om lag fem ganger så mye te til opplandene, støtter antakelsen om at det til tross for svingningene har vært en viss økning i import.

I *Norske Intelligenssedler* finnes flertydig informasjon om te. På den ene siden er te og kaffe de varene som er nevnt færrest ganger. Te er nevnt noe oftere enn kaffe, men kategorien innbefatter også bruksgjenstander. Te er samtidig den varen som, sammen med kaffe, har hatt sterkest økning i annonsering både mellom 1763 og 1774, og fra 1774 til 1786. Te er også blant varene som tilbys i flest varianter. Det finnes Congo-te, Thee de Bohe, Peco, uspesifisert grønn te, grønne og brune teer, københavnske teer, grove og fine teer, samt flere kinesiske teer med utallige skrivemåter. Den økte annonseringen og det brede utvalget gjør det rimelig å anta at også teimporten til Larvik kan ha økt, selv om den tilsynelatende var svært ujevn.

Ettersom teimporten i 1786 ikke gir noe godt grunnlag for å diskutere forbruk, og ettersom tallene fra 1774 mangler, velger jeg å gjøre et per capita-estimat basert på tallene fra 1762. Vi vet dessverre lite om hvordan handelen foregikk i Larviks-distriktet, og hvilke varer og mengder som ble solgt til opplandene. Det er likevel mindre sannsynlig at Larvik havn forsynte flere enn innbyggerne i grevskapet, med tanke på at det var flere større havner og tollsteder i nærheten. Beregninger gjort ut ifra hvor mye av kolonialvarene som ble skipet videre, viser at dette utgjorde en svært liten andel. Hverken bygg, rug, malt eller flekk ble utført i større mengder, og dette var nødvendighetsvarer.²²⁶ Dette utgjorde i snitt 10% av innførselmengden. Vi kan regne med at omlag 90% av produktet forble innen grevskapet.

Beregnet for grevskapets samlede befolkning får vi da at te per capita er 0,24 pund eller 0,12 kg.²²⁷ Englands årlige gjennomsnittlige import til hjemmeforbruk i perioden 1760-69 var

²²⁴ Vareliste fra Larvik og Sandefjord tollsted 1786. Eksport innenriks. Hentet september 2018 fra: <https://databaser.lokalhistoriewiki.no/customs/Rows.jsp?id=1267>

²²⁵ Varelister fra Larvik og Sandefjord tollsted 1754. Eksport innenriks. Hentet september 2018 fra: <https://databaser.lokalhistoriewiki.no/customs/Rows.jsp?id=9801>

²²⁶ Egne beregninger basert på tollmaterialet.

²²⁷ 90% produkt/100% befolkning. Hele grevskapet er om lag 11.528 mennesker i 1762.

beregnet til 0,81 pund, eller 0,41 kg, og utgjør et lite toppunkt i århundret.²²⁸ Fordelt i grevskapet på denne måten utgjør Larviks mengder ca. 29% av Englands gjennomsnittlige forbruk. Dersom en regner med at 90% av mengden i grevskapet forble i by og omegn nyanseres får at det per innbygger er 1,41 pund eller 0,70 kg te, et tall overgår det engelske estimatet.²²⁹ Dette sannsynliggjør at teen må ha vært spredt i større deler av grevskapet og ikke bare i byen. Samtidig er det rimelig å anta at mye av teen i Larvik faktisk forble i bynære områder, og derfor vil mengden ligge et sted mellom disse estimatene. Slik viser importtallene at te må ha vært et kjent og utbredt produkt i Larvik i perioden, uten at vi av disse beregningene alene kan fortelle mye om luksus eller forbruk.

Om vi legger Carole Shammas sin definisjon på masseforbruk til grunn, må 25% av den voksne befolkningen kunne bruke varen daglig. Og bruken må være fordelt jevnt på de ulike lønnsnivå.²³⁰ Fordelt på hele den voksne befolkningen i Larvik anno 1762 får vi 0,53 pund eller 0,265 kg produkt per capita.²³¹ Dette utgjør 0,73g daglig, under halvparten av mengden som behøves for en kopp.²³² Altså er det neppe slik at grevskapets befolkning drakk sin daglige kopp med te. Det er likevel tilstrekkelig med produkt til at grevskapets voksne befolkning kan ha drukket te ukentlig. Fordelt på en fjerdedel av den voksne befolkningen uavhengig av sosial status får vi en mengde på 2,14 pund eller 1,06 kg per capita. Dette er utgjør bare 20% av Larviks importmengde for kaffe, men til gjengjeld trengs mindre te til å trekke en kopp. En fjerdedel av grevskapets totale voksne befolkning har hatt tilgang på 2,75g te daglig. Dette tilsvarer 1,4 kopper per person, noe som betyr at en del hushold ville hatt muligheten til daglig teservering. Dette oppfyller således også det første kriteriet for masseforbruk. Samtidig vet vi fra 1743-beretningene at te overhodet ikke var nevnt i besvarelsene for prestegjeldene i Vestfold. Dette kan bety at teen ikke var utbredt i allmuen. Tallene alene røper imidlertid lite om bruk knyttet til sosial status eller lønnsnivå. Bildet som trer frem er likevel det av et område som er kjent med produktet te, selv om dette fremstår som et mer luksuriøst produkt enn kaffe og sukker.

²²⁸ Shammas, "Changes in English and Anglo-American Consumption," 184.

²²⁹ 90% av de 90% som forblir i grevskapet.

²³⁰ Shammas, "Changes in English and Anglo-American Consumption," 179.

²³¹ Basert på folketellingen av 1769 utgjør den voksne befolkningen på over 24 år ca. 45% av totalbefolkningen. Folketellingen i 1769, Statistisk Sentralbyrå, hentet oktober 2018 fra: https://www.ssb.no/a/histstat/nos/nos_b106.pdf, 54-55.

For Larvik grevskap i 1762 blir dette $(11.527,98 * 45) / 100 = 5187,6$ personer. 25% av den voksne befolkningen blir $(5187,6 * 25) / 100 = 1296,9$.

²³² Til en kopp på 25cl regnes ca. 2g te. Dette har jeg ikke funnet noen historiske beregninger for, men det er den vanligste mengden for de moderne, industrielle teposene.

4.3.2. Hvilke økonomiske og sosiale lag bruker teen i Larvik?

Av tollmaterialet har vi sett hvilke mengder te som kom inn og hvordan de rene mengdene kan illustrere den allmenne tilgangen folk hadde til te. For å få et klarere inntrykk av hvem som faktisk brukte teen, kan det være nyttig å undersøke hvordan den kan ha vært fordelt med tanke på økonomi og sosial status. Det som best vil gi et bilde av dette er eierskap av serveringsutstyr og annet tilbehør. For å se hvordan eierskapet fortonte seg i Larvik by, er det mest lønnsomt å se på skiftemateriale, hvor vi får rede på hva slags utstyr som i perioden er i folks eie.

I skiftene er det teutstyr det er aller mest av. Det var mulig å skille ut utstyret i hele tolv kategorier og i over halvparten av dem var det registreringer også i den laveste inntektsklassen. Vi har tekjeler, tekanner, temaskiner, teskjeer, testell, tekopper i stell og i par, flasker med te, ren te, tebord, teduker og tebrett. Dette signaliserer tydelig at det fantes en slags kultur rundt teservering, og at te var et produkt folk kjente til og ønsket å servere i Larvik by. Tabell IV (neste side) viser hvordan teutstyret er fordelt etter innteksgrupper. Enkeltsiffrerne angir hvor mange gjenstander som finnes i ett sett, men noen ganger finnes flere sett i ett enkelt bo. Fremstillingen gir likevel et klart bilde av hvilke typer gjenstander det var vanligst å eie, og hvilke gjenstander det var vanligst å eie flest av. Det er tydelig av at mesteparten av utstyret befinner seg i de rikeste boene. Den kategorien som er absolutt minst utbredt, er det rene produktet te. Dette kan enkelt forklares med at det meste av teen som kjøpes konsumeres og dermed ikke registreres i skifteforretningen. Likevel er flere typer gjenstander å finne i alle inntektskategoriene. De typer gjenstander som finnes også i lavinntektsbo er hovedsakelig kanner, kjeler og kopper til te. Kjelen er av metall og til å koke vannet i, mens kannene kan være av ulike materialer, blant annet porselen, og er til å servere i. At det finnes tekanner og tekopper i boene under 100 riksdaler er kanskje ikke så overraskende med tanke på at teutstyr opptrer flest ganger i skiftene, sammenliknet med tilbehør til kaffe og sukker. Ser en på lavinnteksgruppen isolert har denne tydelig flest registreringer for te.

Tabell IV: Bruksutstyr til te

Antall gjenstander funnet i perioden per inntektsgruppe				
Gjenstand	<100	100-999	>1000	Total
Tekjele	1,1 (2)	1,1,1,1,1,1,1,1,2,2,2 (15)	1,1,1,1,1,1, 1,1,1,1,3 (13)	30
Tekanne	1,1,1,1,1,1 (6)	1,1,1,1,1,1,1,1,1,1,1,1,1,1,1,1,2, 3 (20)	1,1,1,1,1,1,1,1,1,2,5 (16)	42
Teskjeer		6,6	2,3,6,6, 9,12,12	62
Testell			1,1,1,1,1,2	7
Kopper i stell			6/9 ²³³ , 6 ²³⁴ ,6 ²³⁵ 9,9,10,10	53
Kopper i par, te	2,2,2,2 ²³⁶ 4 (12)	2,3,3,4,4,4,6,6,8,12 (49)	4,4,5,6,6,6,6,6 ²³⁷ ,6 ²³⁸ 10,10,12, 12, 12, 13,15 (133)	194
Temaskin			1,2	3
Te		2		2
Flasker med te		1,1,6		8
Tefat		1	1	2
Tebord	1	1,1,1,1, (4)	1,1,1,1,1,1,1,1 (8)	13
Teduk		1	1,1,1,1	5

Tekopper er med god margin den enkeltgjenstanden som både dukker opp hyppigst, og som det finnes flest av totalt. Vi kan telle 194 par tekopper mot 71 par kaffekopper. Koppene regnes i par, men det er mulig at ett par egentlig betegner én kuvert. Dersom dette er faktiske par vil en husstand fort kunne eie 48 kopper, noe som er heller uvanlig også med dagens overflod. Av teskjeene fremgår det at det vanligste er å eie et halvt eller helt dusin skjeer. Ettersom dette er skjeer beregnet til te, er det rimelig å tro at også tekoppene kommer i dusin og ikke doble dusin. Det er vanskelig å gjøre en kronologisk tolkning av skiftene, men i tollmaterialet er tekopper den eneste kategorien som viser en entydig økning.²³⁹

I den laveste inntektsgruppen er nettopp tekopper den gjenstanden det finnes registrert flest av, tett etterfulgt av tekanner. En av årsakene til at vi finner kopper og kanner også i

²³³ De 6 kaffekoppene regnes i totalen til kaffekopper. Juditha Bøckmanns testell.

²³⁴ Ukjente tall, estimerer med 6 kopper for de rike.

²³⁵ Estimat.

²³⁶ Ukjent antall, estimert med 2 for de fattige.

²³⁷ Estimat.

²³⁸ Estimat.

²³⁹ Se tolltabellen.

lavinntektsbo er at disse produseres i ulike materialer. Tekoppene omtales ofte som brune eller hvite, hvor en kan anta at de brune koppene er av et grovere materiale enn porselen. Vi finner tekanner i både blikk, tinn, sten, porselen og sølv. Dette gir utslag på gjenstandenes verdi, som ikke fanges opp i tabellen. I lavinntektsboene kan det være spesifisert at det dreier seg om en liten gammel kanne, mens det i storboene kan være snakk om sølvkanner. Det dreier seg altså om et differensiert forbruk.

I skiftet etter Søren Gottfried Bøckmann fra 1754, som gjøres opp av enken Juditha Bøckmann finner vi blant annet en «thee kande med fad vægtig 39 lod...» til en verdi av 21 riksdaler og 12 skilling.²⁴⁰ Den er altså i sølv og nokså kostbar. Det er verdt å merke seg at Bøckmanns var en av de svært rike og mektige kjøpmannslektene som også var inngiftet i embedsmannsstanden. At fru Bøckmann dertil hadde enda to testell av porselen samt mere sølvtøy og sukkerutstyr er derfor ingen overraskelse. En av dem i midt-inntektsgruppen i 1754 som eide en tekanne er enke Berthe salig Jørgen Christensen fra Sandefjord, med et bo verdt 211 riksdaler.²⁴¹ Hennes porselsenstekanne var verdt 1 mark. Dette er også et av de få boene som hadde en kaffekanne. Et av de fattigste boene fra 1754, verdt 32 riksdaler, tilhørte Hans Bertelsen Børra på Torstrand.²⁴² Han eide to brune og to hvite kopper av stentøy, begge sett for seg verdt 6 skilling, og en «brun thee kande» verdt 8 skilling. Antakelig er denne kannen ikke av fint, hvitt porselen, men av en grovere sort stentøy. Det er altså forskjeller i materiale som gir utslag på verdien.

Differensiert forbruk kommer også til syne ved antall kopper i sett. En tydelig tendens er at de med lavest inntekt ofte bare eier to kopper, mens boene midt på rangstigen har sett på mellom to og åtte par kopper, og høyinntektsboene 4-15 par kopper i et sett, og ofte også flere sett. Disse settene med tekopper er da også fraregnet hele testell. I totalt antall er det over dobbelt så mange tekopper i høyinntektsbo som i middelgruppen, 133 mot 49 tekopper, fraregnet testell. Etersom de med høyest inntekt utgjør under 20% av alle boene blir det desto tydeligere at det er langt flere kopper per bo blant de rike. Disse har jevnt fordelt 9,5 kopper per bo, mens midtsjikkeboene har 1,25.²⁴³ Medregnet testellene, som utelukkende er registrert i høyinntektsklassen, blir skillet desto større, med cirka 13,2 kopper per bo, mot 1,25. Det

²⁴⁰ SAKO, Larvik byfogd, H/Hb/Hba/L0009: Skifteprotokoll., 1743-1764, s. 261b-262a. Hentet september 2018 fra: <https://media.digitalarkivet.no/view/25437/267?indexing>

²⁴¹ SAKO, Larvik byfogd, H/Hb/Hba/L0009: Skifteprotokoll., 1743-1764, s. 274b-275a. Hentet september 2018 fra: <https://media.digitalarkivet.no/view/25437/280?indexing=>

²⁴² SAKO, Larvik byfogd, H/Hb/Hba/L0009: Skifteprotokoll., 1743-1764, s. 280b-281a. Hentet september 2018 fra: <https://media.digitalarkivet.no/view/25437/286?indexing=> Alle de tre nevnte boene er fra 1754.

²⁴³ 73 kopper/39 bo = 1,87.

kunne også indikere at det foregår mer teservering i overklassen. Det kan også se ut til at det å eie mange kopper fungerte som en sosial markør. Dette kan være årsaken til at også middelinntektsgruppen og lavinntektsgruppen har ambisjoner om å eie disse. Det er naturligvis mulig at folk i Larvik drakk mer te enn kaffe, men kopper er den gjenstanden som i minst grad kan tas til inntekt for tekonsum.²⁴⁴ De som kun eide kopper, men ingen kanne, var enten ikke klar over hvordan «skikkelig» teservering skulle foregå, eller de drakk overhodet ikke te. Begge deler tilsier at det fremdeles eksisterte en luksuskultur rundt te som ikke alle tok del i, men ønsket å ta del i.

Da er det annerledes med tekannene. Det er funnet 42 tekanner mot 19 kaffekanner. Et interessant funn er at det er registrert flere tekanner i den midterste inntektsklassen enn i den øverste, slik at det kan se ut som om at eierskapet mellom disse gruppene er nokså jevnt. Dette har imidlertid flere forklaringer, som tyder på at dette ikke er det riktige bildet. For det første er flere av boene i protokollene ikke oppført i detalj, og derfor har vi ikke det fulle antall gjenstander. I perioden mangler utførlige beskrivelser av 42,5% av boene. Dette gjelder også innad i de respektive inntektsgruppene, slik at en mangler informasjon for cirka 42% av de rike boene hvor det er sannsynlig at en ville finne flest kopper og kanner. I 1762 har vi for eksempel boet etter den eksepsjonelt rike kjøpmann og tobakksfabrikant Claus Bugges avgangne hustru Inger Jonsdatter.²⁴⁵ Dette boet med tobakksspinneriet er verdt hele 56.000 riksdaler, og det står at de hadde «the og caffè tøyg» men ikke hva og hvor mye.²⁴⁶ Om enn dette boet er svært lite representativt ville det åpenbart økt antallet kopper.²⁴⁷

For det andre er antallet tekanner ikke iberegnet testellene. De åtte testellene som nevnes i perioden, finnes alle hos høyinntektsgruppen. Disse stellene må være et slags samlet servise, men utover dette er det uklart hvor mange deler som inngår. Det er sannsynlig at stellet oftest inneholder kanne, men ikke alltid. I skiftet etter byfogd Børre Strøms avgange hustru, den selvsamme Juditha, enken etter Gottfried Bøckmann, finner vi et «1 Thee stæl uden kande med 10 par kopper» til en verdi av 4 riksdaler.²⁴⁸ Dersom en regner med en kanne per servise, får vi at: Fordelt per bo har den øverste gruppen 1,6 kanner, mens nesten annen hvert

²⁴⁴ Se avsnittet om serveringskultur, side 11-13.

²⁴⁵ SAKO, Larvik byfogd, H/Hb/Hba/L0009: Skifteprotokoll., 1743-1764, s. 391b-392a. Hentet september 2018 fra: <https://media.digitalarkivet.no/view/25437/398?indexing=>

²⁴⁶ SAKO, Larvik byfogd, H/Hb/Hba/L0009: Skifteprotokoll., 1743-1764, s. 392b og 394a. Hentet september 2018 fra: <https://media.digitalarkivet.no/view/25437/399?indexing=> «skriver haltredsindstÿve og sextusinde Rixdaler»

²⁴⁷ Se appendiks, tabell 3.

²⁴⁸ SAKO, Larvik byfogd, H/Hb/Hba/L0009: Skifteprotokoll., 1743-1764, s. 324b-325a. Hentet september 2018 fra: <https://media.digitalarkivet.no/view/25437/330?indexing=>

middelinntektsbo har en kanne. Det er likevel interessant at det er så jevnt som dette, og det viser i alle fall at det var viktig for middelklassen å eie tekanner. Tekanne er videre av typen gjenstand som i størst grad bør tas til inntekt for tedrikking. Forskjellene mellom middelklasse og overklasse vises i materialvalg og pris, slik at vi kan snakke om et differensiert forbruk. Testellene, er som regel av porselen og har både kanne og mange kopper i det samme settet. At disse bare finnes blant de rikeste tilsier at denne gruppen kan ha hatt en annen tekultur, hvor serveringen var viktig. Det er også flest tebord og teduker hos eliten.

Uavhengig av inntektsgruppe er det imidlertid en tendens til hva jeg vil kalle *oppnopning*. I utgangspunktet er de registrerte gjenstandene fordelt på rundt 57,5 % av boene.²⁴⁹ I tillegg viser det seg at dersom boet først eier en kanne eller et koppepar, har de også flere gjenstander. Hans Langer på Langestrand hadde et bo verdt 161 riksdaler. Han eide ved sin i 1756 død «1 rundt Thee bord, 1 thee kiedel, 1 tind thee kande og 1 thee kiedel»²⁵⁰ Det er sjelden å finne bare én enkeltgjenstand i boene. Slik er gjenstandene konsentrert på enda færre hender enn det som fremkommer i tabellene, særlig i den brede middelgruppen. Det ser ut til at det kan være større sosiale og økonomiske forskjeller innad i gruppene enn mellom dem. Det betyr at det er mindre forskjell mellom den øvre middelklassen og overklassen enn mellom øvre og nedre middelklasse. Selv om dette tilsier at øvre middelklasse kan ha deltatt i både forbruk og tekultur er det altså likevel sosiale forskjeller. Når det gjelder tefat, tebord og teduk er dette utstyr som kunne tenkes å vise til ritualer rundt servering. Det finnes tilsammen seks slike i den brede middelklassen og tretten i den snevre overklassen. Teskjeene var som oftest i sølv og finnes bare i boene over 100 riksdaler. Det er bare de rikeste boene som har sett med tolv sølvskjeer, og det er over ti ganger så mange skjeer hos overklassen som hos middelklassen.²⁵¹ I grevskapet fantes tre temaskiner ifølge skiftene, alle i overklassen. Antakelig var det ikke mange flere, for tollistene registrerte i perioden bare to, kanskje de samme som vi nå finner igjen i skiftene? To av maskinene finnes i det samme rike boet, men den ene er likevel ikke taksert til mer enn 1 riksdaler.²⁵² De andre to er verdt henholdsvis 5 og 6 riksdaler. I de tre årgangene jeg har gjennomført for *Norske Intelligenssedler* er kun en enkelt temaskin i kobber avertert. Det later altså til at samovarer var forbeholdt eliten. På noen vis ser det ut til at det fremdeles fantes en luksuskultur som ikke alle tok del i.

²⁴⁹ Det mangler detaljert informasjon fra 42,5% av boene. Se appendiks, tabell 3.

²⁵⁰ SAKO, Larvik byfogd, H/Hb/Hba/L0009: Skifteprotokoll., 1743-1764, s. 351b-352a. Hentet september 2018 fra: <https://media.digitalarkivet.no/view/25437/357?indexing=>

²⁵¹ 12 skjeer/39 bo = 0,30 og 50 skjeer /14 bo = 3,57.

²⁵² SAKO, Larvik byfogd, H/Hb/Hba/L0009: Skifteprotokoll., 1743-1764, s. 388b og 393a. Hentet september 2018 fra: <https://media.digitalarkivet.no/view/25437/396?indexing=>

Eierskap av alt fra temaskiner og tebord til tekjeler og teskjeer kan leses som et prangende forbruk hos overklassen. Eierskapet av disse flotte gjenstandene var helt klart synlig, og mengden teserveringsutstyr i middelklassen kan tolkes som en etterlikning av dette. At kjeler, kanner og kopper til te er den ene typen bruksutstyr som finnes også i lavinntektsboene er imidlertid ikke ensbetydende med at te var allment utbredt i alle inntektsgruppene. Dersom te fortsatt var en vare som signaliserte en luksuriøs rikmannskultur, kan det ha vært nettopp dette som førte til ønske om å eie tekopper, samtidig som vi ser at det kun er de rikeste som ville hatt muligheten til å servere mange gjester. I annonsematerialet i *Norske Intelligenssedler* nevnes tekopper eller porselen rundt ti ganger. Noen av annonsene dreier seg om saker som er tapt og funnet, eller ønskes solgt. 22. februar 1786 meldes det inn til avisen en bortkommet tekjele av kobber.²⁵³ Innsenderen ber om at de som måtte forsøke å selge den må bli anholdt. 3. mai samme år melder en ikke navngitt person: ”Hvor en sølv Theekande med Fad er at faae tilkiøbs for billig priis anviises fra Bogtrykkeriet”²⁵⁴ Boktrykkeriet, som også trykker avisen, videreformidler en rekke slike beskjeder gjennom årgangene. Det er tydelig at dette er type gjenstand som er såpass gangbar at det kan bli stjålet, og også såpass verdifullt at den opprinnelige eieren vil ha det igjen.

Også mangelen på store, fullstendige testell og serveringsmøblement hos middelklassen tilsier at de neppe deltok i den samme tekulturen som den økonomiske overklassen. Mengden te som er blitt importert til Larvik sannsynliggjør likevel at det må ha eksistert et forbruk utover høyinntektsgruppen. Derfor må vi regne det som rimelig at kannene i middelklassen er blitt brukt til te. Dette betyr at middelklassen har lyktes i å etterlikne, ikke bare overklassens *eierskap*, men også deres *konsum*. Slik kan vi si at middelklassen etter hvert danner sin egen kultur, som ikke lenger bare er en etterlikning.

For å undersøke hvilke grupper som har hatt råd til å kjøpe te, ville det være nyttig med salgsopplysninger, men det finnes ingen prisserier for te i Norge i undersøkelsesperioden.²⁵⁵ I *Norske Intelligenssedler* finnes bare for 1763 og 1786. I 1763 er den laveste 6 mark pundet og den høyeste 1 Rd 3 Mk 8 sk/pundet. I 1786 finnes kun 1 Mk 18 sk. oppgitt. Ettersom det er så få priser som er oppgitt, er det vanskelig å avgjøre om varene er blitt billigere gjennom

²⁵³ Nasjonalbiblioteket, *Norske Intelligenssedler*, 22. februar 1786. Hentet oktober 2018 fra <https://www.nb.no/items/b0c0b1130a89c1ac81ce0fd211753ad7?page=5&searchText=norske%20intelligenssedler>

²⁵⁴ Nasjonalbiblioteket, *Norske Intelligenssedler*, 3. mai 1786. Hentet oktober 2018 fra: <https://www.nb.no/items/c05df82ed30b34f8155482bcf582234d?page=0&searchText=norske%20intelligenssedler>

²⁵⁵ Hutchison, «Bites, nibbles, sips and puffs,” 166.

perioden, og hva som eventuelt er årsaken til det. Schivelbusch mener teprisene ved starten av 1700-tallet var slik at de billigste teene kostet 8-10 skilling pundet, mens de dyrere kunne ha priser på 24-36 skilling pundet.²⁵⁶ Hvis dette er representative priser, må teen i Larvik ha vært nokså kostbar, ettersom selv den billigste prisen er oppgitt i mark og ikke bare skilling. Schivelbusch mener videre at selv om teen kanskje var dyrere enn kaffen i absolutt vekt, er det viktig å huske at det kreves en mindre mengde for å trekke te.²⁵⁷ Selv om annonsene oppgir pundpris reklamerer de gjerne også med at en kan kjøpe så liten mengde man ønsker.

Hverken annonsene eller skiftene sier noe om hvor mye som ble kjøpt eller av hvem. Flaskene med te som finnes i skiftet etter Hans Mow er verdt mellom 3 mark og 2 riksdaler. Her finner vi også hele kasser med te verdt henholdsvis 7 og 21 riksdaler.²⁵⁸ Skiftene viser imidlertid hva teutstyret kunne koste, selv om dette varierer mye. En tekanne kan koste 21 riksdaler, som kan tilsvare mer enn hele boet hos noen i lavinntektsgruppen. I andre tilfeller kunne hele bord eller flere kopper være verdt til sammen under en riksdaler. I svært mange tilfeller koster gjenstandene, selv porselenstekanner, under riksdaleren. At selve teen er verdt like mye eller mer enn bruksutstyret gir inntrykk av at te var nokså kostbart. Ut fra dette materialet alene er det svært vanskelig å avgjøre hvordan pris eventuelt begrenset tilgjengeligheten på te.

4.4 Konklusjon

Selv om teen i Norge aldri nådde samme popularitet som kaffe eller tobakk, viser tallene for Larvik at perioden 1750-1800 var en hvor teen på noen vis stod sterkere enn kaffen. Tollistenes opplysninger om import, samt skiftenes informasjon om eierskap viser til sammen et bilde av både tilgang og forbruk. Var te en ren luksusvare eller en forbruksvare i Larvik? Prisopplysningene som foreligger gir lite grunnlag for å bedømme økonomisk begrensning av varetilgang.

Teimporten er svært varierende slik at det blir vanskelig å vurdere om det er en økning i perioden. Vi vet at te og teservering ble utbredt blant den norske eliten i periode, og dette innebærer nødvendigvis en viss økning i Norge. Sannsynligvis kan tallene fra Larvik være høyere enn det som går frem av tollmaterialet. Dersom teen i Larvik fikk størst tenkelig spredning, altså at den ble fordelt på alle aldersgrupper og sosiale lag i grevskapet, får vi at tilgangen på te tilsvarer 29% av Englands forbruk. En fjerdedel av alle voksne i grevskapet

²⁵⁶ Schivelbusch, *Paradiset, smagen og fornuften*», 54.

²⁵⁷ Schivelbusch, *Paradiset, smagen og fornuften*», 54.

²⁵⁸ SAKO, Larvik byfogd, H/Hb/Hba/L0009: Skifteprotokoll., 1743-1764, s. 278b-279a. Hentet september 2018 fra: <https://media.digitalarkivet.no/view/25437/284?indexing=>

ville ha tilgang til 1,4 kopper te daglig. Tar man i tillegg høyde for sosiale forskjeller vil verdiene kunne bli høyere. Dette viser at produktet te hadde en viss utbredelse i Larvik, selv om forbruket kanskje ikke hadde en dagligdags karakter. Te skiller seg ut som det produktet som til tross for tilgjengeligheten fremdeles hadde et luksuriøst preg.

Mengden teutstyr viser den samme tendensen. Bruksgjenstandene har god spredning, og finnes ikke bare i overklassen slik det er for kaffe. Svært mange av middelinntektsboene eier både tekanner og tekopper. Hva er motivasjonen for å skaffe seg en tekanne? Testell, store koppesett og fine materialer kan tydes som sosiale markører. Dette prangende forbruket kan ha skapt motivasjon for etterlikning. Antallet kopper og kanner kan tyde på at middelklassen langt på vei har lyktes i å etterlikne overklassens vaner, selv om de har sett med færre kopper laget i grovere materialer. At vi finner temaskiner, tebord, tefat og teskjeer bare i den øverste gruppen kan vise at det er en viss sosial differensiering, hvor de mest bemidlede i større grad ser ut til å være en del av en egen tekultur, selv om også middelklassen serverer te. Materialvalg, verdi og antall kan fortsatt virke stratifiserende. Ikke desto mindre viser dette at det fantes billigere alternativer, og at sosial etterlikning var oppnåelig. Tallene for importen tilsier at mengden te var tilstrekkelig til å snakke om et forbruk utover den øverste inntektsgruppen, og i hele grevskapet.

Kapittel 5: Utbredelsen av sukker i Norge og Larvik

Søtning i mat har vært kjent i Norge allerede fra middelalderen, da gjerne gjennom honning. Rørsukker var imidlertid en eksotisk vare fra det fjerne Østen, som etter hvert ble en velkjent luksusvare også i Europa og i Norge. I dette kapitlet analyseres sukkerforbruket hos Larviks befolkning. Først redegjøres sukkerets utbredelse i Europa, Norden og Norge for å kunne forklare tallene vi ser i Larvik by i grevskaptida. Deretter følger en tolkning av tollmaterialet og skifteforretninger fra Larvik by. Hadde Larviks befolkning et sukkerforbruk siste halvdel av 1700-tallet? I Larviks tollister finnes et utall ulike sukkerprodukter og søtsaker, og det er tydelig at sukkerimporten øker sterkt fra 1754-86. Mengdene er såpass store at sukker i grevskapet må ha vært en forbruksvare i perioden, selv om forbruket var differensiert og kulturen med servering med sukkertenger og drikking av sjokolade var forbeholdt de aller rikeste.

5.1 Sukkerets utbredelse i Europa

Sukker er en kolonivare som ikke opprinnelig kom fra koloniene, men ble brakt dit for produksjon. Sukker skal først ha blitt brakt til Hellas av Alexander den store.²⁵⁹ Araberne som erobret landområder rundt Middelhavet begynte å dyrke sukker her, uten at det fikk utbredelse utenfor den muslimske verden. Det var gjennom korsfarernes møte med sukker at europeerne for øvrig ble kjent med varen.²⁶⁰ Men det var kjøpmennene i Genova og Venezia som sørget for å utvide sukkerhandelen, og således etterspørselen.²⁶¹ Sukker var derfor kjent i Europa allerede på 1300-tallet, og fantes i små mengder i enkelte kokebøker, men ble stort sett ansett som et medisinsk produkt.²⁶² Sukkeret ble dyrket i Europa på 1400-tallet, og i områder som Sicilia, Spania og England, økte etterspørselen gjennom århundret.²⁶³ I løpet av 1500-tallet ble sukker et velkjent luksusprodukt.²⁶⁴ Christopher Columbus hadde blitt introdusert for sukkerrørene på Madeira, og han brakte slike med seg til Amerika. Flere oppdaget at det var svært gode dyrkningsforhold for sukkerrør i Karibien og på de Vestindiske øyer.²⁶⁵ Råsukskeret ble brakt til Europa hvor det ble videreforedlet og solgt. Gjennom 1600-tallet fikk mange europeiske nasjoner kolonier i Amerika som forsynte dem med sukker. Under

²⁵⁹ «Sukkerets vei til Europa», Dansukker, hentet oktober 2018 fra: <https://www.dansukker.no/no/om-sukker/sukkerets-vei-til-europa.aspx>

²⁶⁰ Flandrin og Montanary, *Food: a Culinary History*, 383.

²⁶¹ Ibid.

²⁶² Flandrin og Montanary, *Food: a Culinary History*, 299. Dette gjelder for franske kokebøker.

²⁶³ Ibid.

²⁶⁴ Flandrin og Montanary, *Food: a Culinary History*, 384.

²⁶⁵ Ibid.; «Sukkerets vei til Europa», Dansukker.

Napoleonskrigene ble sjøfarten over Atlanterhavet i stor grad blokkert. Derfor var det nødvendig å finne en erstatning. Dermed begynte europeerne å bruke sukkerroer i stedet, men sukkerinnholdet var lavt og arbeidskraften hjemme dyr, og dermed steg sukkerprisene.²⁶⁶ Etter Napoleonskrigene og frem til dekoloniseringen og industrialiseringen benyttet man igjen sukkerrør. I dag er omtrent halvparten av sukkeret fra sukkerrør.²⁶⁷

Når det gjelder sjokolade, var det Hernan Cortes som først brakte denne til Europa, etter erobringen av Mexico. Han sendte sjokolade til keiser Karl V i 1527. Drikken ble likevel ikke utbredt i Spania før ved slutten av århundret.²⁶⁸ Innen midten av 1600-tallet var sjokoladen spredt via Italia til Tyskland, Nederland, England og Frankrike. Spanske Maria Teresia, gift med Ludvig den 14. sørget for noe av varens popularitet.²⁶⁹ Likevel var drikken kanskje mest populær i Syd-Europa, ettersom den var en lovlig fastedrikk for katolikkene.²⁷⁰ Utover 1700-tallet fikk flere og flere smaken på denne drikken. Kakao fikk likevel ikke for alvor noen betydelig del av verdenshandelen før på 1800-tallet, da utskillelsen av kakaosmør tillot produksjonen av en ny type *spiselig* sjokolade.²⁷¹ Dermed ble også kakao en del av plantasjeøkonomien, og siden den moderne industrien.

5.2 Bruk av sukker i Norge

Rikfolk brukte sukker i Norge allerede på 1500-tallet, før kaffe og te.²⁷² Sukker var således den første *spiselige* luksusvaren som spredte seg i Norge, med sirup som det mest brukte produktet. Sirup var det sukkerproduktet som ble først tilgjengelig for allmuen og på landsbygda. Hos Vallersund-gjestgiveren Peder Ovid selges i 1780 for eksempel sirup, men ikke sukker, ei heller kaffe og te.²⁷³ Likeledes kjøper kjøpmann Hermann Hoë på 1770-tallet sukker til egen husholdning, men kjøper inn sirup til videresalg.²⁷⁴ Sirup skal også ha vært en vanlig bestanddel i måltidene ved Vaisenhuset i Trondheim.²⁷⁵

Ingeborg Fløystad mener sukker finnes på Sørlandet allerede før midten av 1600-tallet selv om det ikke nevnes i tollistene.²⁷⁶ I tollistene nevnes sukker importert til Trondheim

²⁶⁶ «Sukkerets vei til Europa», Dansukker.

²⁶⁷ Ibid.

²⁶⁸ Flandrin og Montanary, *Food: a Culinary History*, 360, 384.

²⁶⁹ Flandrin og Montanary, *Food: a Culinary History*, 360, 384, 386.

²⁷⁰ Schivelbusch, *Paradisets smagen og fornuften*, 56.

²⁷¹ Flandrin og Montanary, *Food: a Culinary History*, 386.

²⁷² Tjøtta, «Kapteinens storstue,» 102; Hutchison, «Bites, nibbles, sips and puffs,» 158.

²⁷³ Bull, «Handelshistorie som bindeledd,» 280.

²⁷⁴ Bull, «Handelshisotrie som bindeledd,» 285.

²⁷⁵ Hutchison, *In the Doorway*, 198.

²⁷⁶ Fløystad, Ingeborg, *1641-1723: bønder, byvekst og borgarar. Agders historie bind 3* (Kristiansand: Agder historielag, 2007), 122; Tjøtta, «Kapteinens storstue,» 106.

allerede i 1693.²⁷⁷ Sukker var likevel ikke blant varene som kjøpmann Hans Hornemann solgte i sin krambod i Trondheim i 1720-årene.²⁷⁸ Det kan virke som om løst sukker hovedsakelig har vært brukt i forbindelse med de andre varene, og i mindre grad som selvstendig nytelsesmiddel. Sukker ble også i noen grad brukt i bakst og til konservering. Generalkonduktør Christopher Hammer skal i 1793 ha samlet den første norske kokebok, med både nordiske og europeiske oppskrifter.²⁷⁹ Selv her finnes sukker bare så vidt nevnt. Sukker er generelt svært sjelden nevnt i topografisk litteratur.²⁸⁰ 1743-beretningene finnes faktisk ikke sukker omtalt en eneste gang. Og sorenskriverne og prostene kviet seg ikke for å utdype allmuens sløseri og uvaner.

Reiseskildringer fra Norge beskriver iblant servering av sukker. Den britiske historikeren William Coxe besøkte Eina i 1748, hvor han fikk servert ”førsteklasses te og sukker.”²⁸¹ Dette er imidlertid fra de rike flatbygdene på Østlandet, og er ikke nødvendigvis representativt. Basert på beskrivelser fra biskop Erik Pontoppidan og forfatter Ludvig Holberg, kan det virke som om sukker og søtsaker var nokså utbredt i Bergen første halvdel av 1700-tallet.²⁸² Bergen bar imidlertid preg av å være en internasjonal storby. Dette kan indikere at sukker fremdeles var nært knyttet til innførselhavnene.

Danmark-Norge hadde egen sukkerproduksjon. Dermed var det ingen grunn til å nedlegge importforbud mot varen. Snarere var det en interesse for å kunne skattlegge forbruket, for et økt forbruk ville dermed gagne statskassen. Innen 1733 hadde det Vestindisk-guineiske handelskompaniet kjøpt de tre øyene St. Thomas, St. Jan og St. Croix hvor de nå drev sukkerplantasjer. Sukkeret ble sendt hjem til København for raffinering. For å beskytte hjemmemarkedet ble tollsatsene for sukker produsert utenfor Vestindia gjort høyere.²⁸³ I 1754, overtok Danmark-Norge sukkerøyene og produksjonen. I Norge ble det etablert flere sukkerhus, som også ble beskyttet mot konkurranse utenifra: I Bergen i 1750 og i Trondheim i 1754. Likevel later det altså til at sukker i Norge ikke var allminnelig før midten av 1700-tallet. Det er særlig fra dette tidspunktet en kan se en økning i sukkerimport, selv om importen fluktuerer. Som med kaffen er det internasjonale uroligheter som påvirker innførselen av sukker, med markerte nedganger rundt for eksempel den franske revolusjon og

²⁷⁷ Bull, ”Handelshistorie som bindeledd,” 285.

²⁷⁸ Bull, ”Handelshistorie som bindeledd,” 284.

²⁷⁹ Hutchison, *In the Doorway*, 198.

²⁸⁰ Hutchison, ”Bites, nibbles, sips and puffs,” 165.

²⁸¹ William Coxe, *Reise i Norge i 1784* (Oslo: Universitetsforlaget, 1975), 66; Telste, ”Te- og kaffeservering,” 9.

²⁸² Notaker, *Ganens makt: Norsk Kokekunst Og Matkultur Gjennom Tusen år. En Maxibok Fra Aschehoug* (Oslo: Aschehoug, 1995), 115. Pontoppidan om ordet lånoordet *snop*.

Notaker, *Ganens makt*, 119. Holberg om servering av brunt og hvitt sukker.

²⁸³ Bull, ”Handelshistorie som bindeledd,” 284.

Napoleonskrigene. Henry Notaker, som ser på Norges matkultur gjennom tusen år, nevner da heller ikke sukker før i den delen av boka som omhandler *det nye Norge*, Norge etter 1814. Det reiser også spørsmål om hvorvidt varen kan ha vært utbredt tidligere i enkelte områder, som Larvik grevskap.

Om sjokolade vet vi mindre, men produktet er funnet blant kjøpmannsvarer i Christiania allerede tidlig på 1700-tallet.²⁸⁴ Tradisjonelt, slik det var i Mexico, skulle sjokoladedrikken inntas varm og skummende. Derfor var sjokoladekannene høye og smale slik at man enkelt kunne vispe med en rørepinne. Alt tyder på at sjokolade forble en eksklusiv drikk gjennom 1700-tallet.²⁸⁵

5.3 Sukker i Larvik 1750-1800

La oss nå forsøke å følge sukkeret fra det kommer med skip til Larvik havn til det blir brukt. Hvordan er den geografiske spredningen etter innførsel? Hvor mye sukker forblir innen grevskapets grenser? Deretter vil varemengden fra tollistene bli undersøkt. Tilsier disse mengdene en varetilgang stor nok til et forbruk? Avslutningsvis behandles den sosiale dimensjonen. I hvilke økonomiske og sosiale grupper finnes de eventuelle forbrukerne?

5.3.1 Hva ble innført til Larvik tollsted?

Tollmaterialet er den fremste kilden til informasjon om sukkerbruk, da sukker var mindre omstridt og dermed mindre omtalt ellers.²⁸⁶ I perioden 1750-1800 finnes selve produktet sukker i ulike varianter, men også søtsaker som sjokolade og konfekt. Selve sukkeret kommer i ulike kvaliteter som sirup, kandis, konfektsukker, puddersukker, sukkertopper og uspesifisert sukker. De forskjellige sukkerkategoriene er veldig ulikt registrert, men oppgis alltid i pund. I avisen *Norske intelligenssedler* finner vi også mange sukkertyper. Kjøpfolkene i Christiania skriver gjerne bare sukker i annonsen dersom de tilbyr en rekke varer, men lister opp hvilke typer og kvaliteter de har, dersom de er mer spesialiserte. Oftest finnes københavnske sukker. Ellers finnes canari- og candisukker, puddersukker, melis, konfektsukker, raffinert sukker og sukkerraffinade, brunt og hvitt sukker og sirup. Det er 31 kjøpfolk som tilbyr sukker i undersøkelsesperioden, hvorav fem kvinner. En tredjedel av kjøpfolkene har 5-10 annonser med sukker i løpet av to år.

²⁸⁴ Randi Johannesen, «Skummende sjokolade og vonde vinde,» i *På Nordmanns Vis: Norsk Folkemuseum Gjennom 100 år*, red. Stephan Tschudi-Madsen (Oslo: Aschehoug, 1993), 180.

<https://www.nb.no/nbsok/nb/20054ef2ad3d662fe7f2e9ed0d2b680e?lang=no#181>

²⁸⁵ Telste, «Te og kaffeservering,» 8.

²⁸⁶ Tjøtta, «Kapteinens storstue,» 103.

I tolltabellen for Larvik finnes sukker kun i 1786 og sukkertoppene finnes bare på 1750-tallet. Informasjonen for 1774 mangler.²⁸⁷ For å undersøke om det trer frem et mønster har jeg valgt å regne sammen alle de ulike sukkerkategoriene, og også sukker og sirup. Sukkeret som blir innført til Larvik fordeler seg slik.

Tabell V: Import av sukker

Vare/År	Enhet	1754	1756	1762	1774	1786
Sirup	pund	5 518(2)	9604 (1,2)	16.948 (2)*		21 443 (2)
Sukker	pund					40.800 (2)
Sukker, kandis	pund	3 411 (4)	1645 ½(2)	14.284 ½ (2)*		
Sukker, konfektsukker	pund					25 (1)
Sukker, pudder	pund	904 (2)	731(2)	327 (1,2)		
Sukkertopper	pund	5 086 1/2	2286 (2)			
Sukker (samlet)	pund	9 401	4 662	14 611		40 825
Sukker og sirup	pund	14 919	14 266	31 559		62 268
Konfekt	pund	283,5 (4)	128 (4)	152(4)	15 (4)	
Sjokolade	pund		8(1)	135 (4)		10 (2)

I tabellene vises også varenes opprinnelsesland: Norge (1), Danmark (2), England (3) og fremmede steder (4).²⁸⁸ Tallene fra 1774 viser bare inn utenriks. *Sirup 1762: I tillegg ½ anker og 1 tønne, men pund er den største mengden og kompatibel med de andre årene. Sukker 1762 er ikke spesifisert, men det later til at kandis er det vanligste.

Hver for seg gir sukkerkategoriene uklare bilder. Sirup øker for eksempel jevnt i perioden, fra 5518 pund i 1754 til hele 21 443 pund i 1786. Dette er en økning på nesten fire hundre prosent. Selv uten tallene fra 1774 ser dette ut til å være et tydelig mønster. Sirupen var da også det mest utbredt sukkerproduktet. Dette er et biprodukt av sukkerraffinering og er regnet som et mindre fint sukker.²⁸⁹ Sirupen har neppe vært i kontakt med hverken sukkertenger eller konfektfat, men utgjør i 1786 omtrent 2,2 pund, eller 1,1 kg per capita for hele grevskapet. Det foreligger ingen andre tall for sirup alene, og dermed lar det seg ikke gjøre sammenlikninger med nasjonalt eller internasjonalt nivå.

²⁸⁷ 1774 viser bare tall fra utenrikshandelen, og all sirupen og mye av sukkeret kommer fra Danmark.

²⁸⁸ Se diskusjonen i forrige avsnitt.

²⁸⁹ Den registrerte mengden sirup for 1762 inneholder i tillegg til pund ½ anker og 1 tønne, men pund er den største mengden og kompatibel med de andre årene.

Både sukkertopper og puddersukker går ned, mens kandissukker øker. I årene 1754 og 1756 innføres henholdsvis 5086 og 2286 pund sukkertopper.²⁹⁰ Dette er altså ikke en spesielt fin sukkervariant, men den vanligste typen. Derfor er det rimelig å anta at en del av det uspesifiserte sukkeret er sukkertopper. Det er ikke registrert at sukkertopper skipes videre. Vi kan imidlertid ikke utelukke at de finnes i lister som ikke er benyttet her. Mengden puddersukker, som er et brunt sukker, går gradvis nedover fra 904 pund til bare 327 pund. Konfektsukker finnes bare registrert i 1786 og da med en mengde på kun 25 pund. Dette betyr likevel ikke at sukker blir en mindre populær vare, i alle betydninger av ordet. Heller er det andre sukkervarianter som tar over.

Kandissukker øker for eksempel markant fra 3411 i 1754 til hele 14 284 pund i 1762. Sukker 1762 er ikke spesifisert, men det later til at kandis er det vanligste. Etter dette er ikke sukker spesifisert i listene, men 1786-listen har en samlekategori for sukker. Jeg har valgt å summere de ulike typene sukker for å kunne undersøke utviklingsmønsteret. Dersom man legger sammen de ulike sukkertypene foruten sirup, er samlet innførsel av sukker i 1786 langt større enn tidligere med sine 40 800 pund. Dette til tross for at det ikke registreres en eneste sukkertopp i våre årganger etter 1756. Men unntak av den tydelige nedgangen i import i 1754 går utviklingen mot stigende innførsel. Legger en også til sirup i regnestykket ser man utviklingen tydelig ved at innførselen bare mellom 1756 og 1762, dobles. Innen 1786 er innførselen igjen doblet. Den samlede innførselen av sukkerprodukter er nå hele 62 268 pund. Av varene i denne studien ser sukker ut til å være den mest utbredte, og den varen hvor det er enklest å se en entydig økning av innførsel.

Det er vanskelig å anslå eksakt hvor mye som blir konsumert i Larvik grevskap. I 1786 skipes 2000 pund sirup og 2220 pund sukker videre innenriks. Dette utgjør i underkant av 7% av den totale mengden som ble innført samme år. Dette kan tyde på at en del av sukkeret faktisk blir igjen i Larvik og Sandefjord. Undersøkelser av skipsfart med bygg, rug, malt og flesk tilsier at under 10% av importmengdene skipes videre i Norge.²⁹¹ Dette dekker ikke handelen over land, men å anslå at 90% av importmengdene forblir i grevskapet vil ikke være helt urimelig.

Dersom vi nå fordeler dette, får vi at befolkningen i grevskapet per capita hadde tilgang på 3,18 pund eller 1,58 kg sukker anno 1762. Danmarks forbruk på dette tidspunktet er anslått

²⁹⁰ Dette er et hardt sukker støpt til kjegler eller pyramider, som man skaver av. «Fra topp til bit,» Dansukker, hentet oktober 2018 fra: <https://www.dansukker.no/no/om-sukker/fra-topp-til-bit.aspx>; «Sukkertop,» Ordbog over det danske sprog, hentet oktober 2018 fra: <https://ordnet.dk/ods/ordbog?query=sukkertop>; «Sukkertopp,» Den danske ordbog, hentet oktober 2018 fra: <https://ordnet.dk/ddo/ordbog?query=sukkertop>; «Sukker-top,» Holbergordbog, hentet oktober 2018 fra: <https://holbergordbog.dk/ordbog?query=sukker-top>

²⁹¹ Egne undersøkelser basert på tollistene for Larvik og Sandefjord tollsted.

til 1,8 kg per capita.²⁹² Larvik ligger altså nokså jevnt med dette. Englands gjennomsnittlige forbruk per capita i perioden 1750-57 var 7,5 kg, og England skilte seg ute med sitt enorme sukkerforbruk som følge av lavkostnadsforsyning fra egne kolonier.²⁹³ Rundt 1780 lå Englands gjennomsnittlige per capita sukkerforbruk allerede på omkring 10 kg.²⁹⁴ Danmark hadde mot slutten av århundret nesten nådd igjen England med et forbruk på 6-8 kg per capita.²⁹⁵ Ellers i Europa ser mengdene mot slutten av 1700-tallet slik ut: Frankrike (3,8 kg), Belgia (3 kg), Tyskland (2,4 kg) og Russland (0,6 kg).²⁹⁶ I Norge var forholdene annerledes. Regnet ut ifra importtall var tilgangen i landet anno 1785 beregnet til cirka 0,49 kilo per capita.²⁹⁷ Norge er ikke i tet, men ligger heller ikke langt under forbruket i Nord-Europa.

Gjør vi beregninger for grevskapet i 1786 for en bedre sammenlikning får vi at grevskapet har tilgang på 3,78 pund eller 1,88 kg sukker per capita. Dette er altså en liten økning fra 1762, som viser at Larvik hadde nesten fire ganger så god tilgang som Norge for øvrig. Samtidig er nå både Danmarks og Englands respektive importmengde omtrent fire ganger så stor som Larviks. Disse landene skilte seg imidlertid ut i Europa. I sammenlikning med andre europeiske land på kontinentet, ligger Larvik likevel ikke langt etter.

Disse estimatene tar imidlertid ikke hensyn til grevskapets demografiske eller sosiale sammensetning. Dette er nødvendig å kjenne til dersom vi skal benytte oss av Carole Shammas sin definisjon på masseforbruk. Definisjonen har to kriterier. Ifølge henne, må 25% av den voksne befolkningen kunne bruke varen daglig. Og bruken må være fordelt jevnt på de ulike lønnsnivå.²⁹⁸ Vi kan regne med at den voksne befolkningen teller rundt 45%.²⁹⁹ Fordeles 90% av importen på dem vil tilgangen deres utgjøre 33,65 pund eller 16,76 kg per capita. For kaffe og te ville det være nok med noen få gram daglig for å snakke om forbruk, men for sukker trengs minst 10,91 kg per capita årlig.³⁰⁰ Dette utgjør hele 29 gram daglig, og virker urimelig høyt. Dersom vi regner med maksimal spredning kan vi ikke regne med at grevskapets totale

²⁹² Klas Rönnbäck, "Transforming consumption in the European Periphery. Colonial commodities in Scandinavia during the early modern era," Paper to be presented at 12th European Business History Association conference, Bergen; Norway (August 22, 2008), 8.

²⁹³ Hutchison, "En kopp til kannevis," 310; Hutchison, *In the Doorway*, 209.

²⁹⁴ Shammas, «Changes in English and Anglo-American Consumption," 182; Hutchison, "Fra en kopp til kannevis," 25.

²⁹⁵ Klas Rönnbäck, "Transforming consumption," 8.

²⁹⁶ Hutchison, *In the Doorway*, 209. Hun kommenterer at nøyaktigheten i disse estimatene bør vurderes nøye.

²⁹⁷ Hutchison, "Bites, nibbles, sips and puffs," 162. Basert på Christiania, Drammen og Trondheim.

²⁹⁸ Shammas, «Changes in English and Anglo-American Consumption," 179.

²⁹⁹ Basert på folketellingen av 1769 utgjør den voksne befolkningen på over 24 år ca. 45% av grevskapets totalbefolkning. Folketellingen i 1769, Statistisk Sentralbyrå, hentet oktober 2018 fra:

https://www.ssb.no/a/histstat/nos/nos_b106.pdf, 54-55.

³⁰⁰ Shammas, *The Pre-industrial consumer*, 83; Hutchison, *In the Doorway*, 209.

befolkning hadde mer enn 4 gram til daglig bruk. For bare fjerdedel av den voksne befolkningen ville imidlertid mengden vært 45,9 gram. Dette er over 1,5 ganger større enn mengden som kreves for et industrielt masseforbruk. Faktisk tilsier denne mengden at så mye som 40% av grevskapets voksne befolkning kunne få sine tilnærmet lik 29 gram til daglig bruk.³⁰¹ Den rene tilgangen sier altså at sukker var svært utbredt, selv om forbruket ikke lå på europatoppen. Dersom vi gjør utregningen kun for byen i 1786 får vi en tilgang på 16,7 pund eller hele 8,31 kg. Dette estimatet ligger svært nært Englands, men er mindre sannsynlig. Ettersom den kjøpmannsstanden og embedsmannsstanden er konsentrert om byen, må vi likevel anta at mer produkt blir igjen her, og igjen vil antakelig den virkelige mengden ligge et sted mellom disse estimatene.

Importen av sjokolade og konfekt gir ikke det samme entydige bildet. For konfekt er importen veldig ulik i de fem årgangene, hvor det altså mangler materiale fra 1774. Det kan se ut til at innførselen synker, men det er vanskelig å forklare hvorvidt og hvorfor dette er tilfellet. All konfekten er fra fremmede steder. For undersøkelsesperioden har vi en samlet innførsel på 578,5 pund konfekt, eller 288 kg. For sjokolade er det desto mindre informasjon, og i løpet av tre år finner vi til sammen bare 153 pund eller 76 kg sjokolade. Om vi fordeler samlet mengde på hele grevskapet blir dette en svært unnselig porsjon. Dette er svært lite sammenliknet med sukker, men er ikke nødvendigvis heller sammenliknbart med sukker. Tilsynelatende er sjokolade fremdeles en luksuspreget drikk. Dette sannsynliggjør en bruk begrenset til overklassen. Tallene alene røper imidlertid lite om bruk knyttet til sosial status eller lønnsnivå.

5.3.2 Hvilke økonomiske og sosiale lag bruker sukkeret i Larvik?

Gjennom tollmaterialet har vi sett hvilke mengder sukker som innføres og hvordan de rene mengdene kan illustrere den allmenne tilgangen folk hadde til produktet. Hvordan økonomi og sosial status har innvirket på tilgang kan ikke leses av mengden alene. Hvem som eier bruksgjenstander knyttet til sukker kan gi en pekepinn om dette. Skiftematerialet er best egnet til å si noe om hvordan eierskapet fordeler seg i perioden, og eierskap kan i noen grad belyse hvordan sukker ble brukt i Larvik by i grevskapstida. Sukkerutstyret omfatter sukkerklyper eller tener, sukkerbøsser, sukkerfat, konfektfat, sukkerbrødfomer og sjokoladepopper. Dette var ikke særlig utbredt utstyr. Med unntak av konfektfatet, finnes de øvrige kategoriene nesten utelukkende i det øverste inntektssjiktet, og sukkerklypene er gjerne laget av sølv og har høy verdi. Sukkerredskapene som er registrert i skiftematerialet i perioden er fordelt på denne måten:

³⁰¹ 40% av grevskapets voksne befolkning kunne daglig innta 28,7 g sukker.

Tabell VI: Bruksutstyr til sukker

Antall gjenstander funnet i perioden per inntektsgruppe				
Gjenstand	<100	100-999	>1000	Total
Sukkerklype/tang		1	1,1,2,2,2,2 (10)	11
Sukkerfad			2,2,2	6
Konfektfat	1	3	1	5
Sukkerbøsse			1,1	2
Sukkerbrødform			1,1,1,2	5
Sukker, tallerken			1	1
Sjokoladepopper			6,8,8,10	32

Sammenliknet med utstyr til kaffe og te, er det svært få gjenstander beregnet på sukkerinntak. Disse gjenstandene er da også i all hovedsak samlet hos overklassen. Den eneste gjenstanden som er funnet registrert hos den laveste inntektsklassen er *confectur*. Det er usikkert hva dette faktisk er, men ifølge Meyers fremmedordbok er det en feilskrivning for *confitur*, en slags konfekt.³⁰² Ettersom jeg ikke har funnet noen andre spiselige varer i skiftene, knapt nok blant kjøpmennenes varer, har jeg valgt å telle denne *confecturen*, kanskje noe feilaktig, i samme kategori som konfektfat. Disse finnes bare fem av i perioden. Eier av *confecturen* er Jacob Johansens avdøde hustru Maren Hansdatter, registrert i 1756.³⁰³ Huset stod ved Fritzøe Møller og boet var verdt 96 riksdaler. Foruten det som kan hende er et konfektfat finnes «1 liden thee kande» og «1 thee kande», begge av ukjent materiale og til sammen verdt 2 mark 3 skilling. Flere av konfektfatene finnes i middelinntektsboene, og alle finnes hos samme person. Skifteforretningen etter Mads Arnesens hustru Karen Adamsdatter fra 1756 viser at hun eide «3 confect fade» tilsammen verdt kun 12 skilling. Selv om dette boet ligger under medianinntekten er det usedvanlig rikt utstyrt med hele fire tekanner, «1 rundt malet Thee bord» og tre sett med til sammen 15 tekopper. Ettersom sukkerfat ellers ikke finnes blant de 39 middelklasseskiftene kunne man anta at disse fatene hovedsakelig var å finne i overklassen. Der er det bare registrert ett konfektfat i perioden. Dette tilhørte Johannes Henning, «skoemager i Laurvigen» med et bo verdt 1501 riksdaler, registrert i 1754.³⁰⁴ Han tilhører den nedre tredjedelen av overklassesjiktet, men har et rikt utstyrt bo med utstyr til både te, kaffe og

³⁰² «Confecture,» Meyers fremmedordbok, hentet september 2018 fra:

<https://meyersfremmedordbog.dk/ordbog?aselect=Confecture&query=conduite>

³⁰³ SAKO, Larvik byfogd, H/Hb/Hba/L0009: Skifteprotokoll., 1743-1764, s. 329b-330a Hentet september 2018 fra: <https://media.digitalarkivet.no/view/25437/335?indexing=>

³⁰⁴ SAKO, Larvik byfogd, H/Hb/Hba/L0009: Skifteprotokoll., 1743-1764, s. 269b-270a. Hentet september 2018 fra: <https://media.digitalarkivet.no/view/25437/275?indexing=>

sukker. Konfektfatet er oppført under «Porcelain, Steen- og Glasstøy» og er verdt 8 skilling. De andre fatene, sukkerfatene, finnes bare registrert hos overklassen.³⁰⁵ Vi har minst ett tilfelle der det nevnte sukkerfatet er av sølv, og fatene er hovedsakelig listet opp blant mindre gjenstander som kjøkkenredskaper og serveringstilbehør, og derfor er det mest sannsynlig snakk om små pyntefat. I alle fall er sukkerfatene ikke særlig utbredt, men de er ført opp i sett på to.

Det kan imidlertid virke som om noen gjenstander, blant annet disse fatene, blir talt i flere omganger, og altså er de kanskje enda sjeldnere enn først antatt. Det er nemlig den samme Juditha tidlige Bøckmann, som har giftet seg med byfogden. Og når hun dør kommer gjenstandene nok en gang til syne.³⁰⁶ To av fatene finner vi hos Juditha Bøckmann, i 1754, to sukkerfat finner vi i 1756 hos Judithe Mow, som er fru salig Bøckmanns pikenavn. De neste to sukkerfatene finner vi ikke før i 1786, hos sagforvalter Stephen Hylleberg som har et sett i sølv med ukjent verdi.³⁰⁷ Juditha Bøckmann eide også en presenter-tallerken med sukker, antakelig i sølv.³⁰⁸ Hos henne finner vi også sukkerklyper og sukkerbrødfomer. Hun er den enkeltpersonen som har flest ulike gjenstander knyttet til sukkerservering i perioden.

Finn-Einar Eliassen mener å se en økning i antallet kakeformer i overklasseskifter fra Mandal.³⁰⁹ Sukkerbrødfomerer i Larvik, sammen med sukkerbøssene, den typen gjenstand som det finnes færrest av.³¹⁰ Av de fem som er registrert i perioden, finnes to av dem hos Juditha Bøckmann, altså i et svært rikt bo. To av dem finnes hos Jacob Olsens avdøde hustru Bergithe Kistine, registrert i 1762.³¹¹ Hun eide også flere kaffekanner, deriblant en av sølv taksert til 38 riksdaler, flere tekanner og en temaskin. Det er imidlertid ikke nevnt noe mere sukkerutstyr, ei heller noen kopper. Det er en viss mulighet for at Bergithes bo og løsøre ikke er oppført i detalj. De gjenstandene som er nevnt ser ut til å være de som skal overtas av bestemte personer. Svært verdifulle enkeltgjenstander og temaskiner var ikke vanlige. Den siste sukkerbrødformen tilhørte Hedevig Michelsdatter Giedde, byfogd Børre Strøms hustru, som også hadde et svært rikt bo. At vi finner sukkerbrødfomer i slike bo, men ikke lavinntektsbo,

³⁰⁵ Sukkerfatene kunne være tønner, men er høyst sannsynlig prydgjenstander i skiftene. «Sukker-fad,» Ordbog over det danske sprog. Hentet september 2018 fra: <https://ordnet.dk/ods/ordbog?query=sukkerfad>

³⁰⁶ Den gode Juditha er deltaker i tre skifter. Først som enke, deretter som søster, så ved egen død.

³⁰⁷ SAKO, Larvik byfogd, H/Hb/Hba/L0010: Skifteprotokoll., 1765-1792, s. 344b-345a. Hentet september 2018 fra: <https://media.digitalarkivet.no/view/25438/349?indexing=>

³⁰⁸ Hos Digitalt Museum forklarer de at dette skulle være en tallerken til å sette frem glass på og dermed virker sukker noe underlig. <https://digitaltmuseum.no/021026365100/fat>

³⁰⁹ Eliassen, *Mandal bys historie*, 529.

³¹⁰ Blant disse finnes også sukkerformer, men jeg har ikke klart å finne ut hva de er.

³¹¹ SAKO, Larvik byfogd, H/Hb/Hba/L0009: Skifteprotokoll., 1743-1764, s. 390b og 388a. Hentet september 2018 fra: <https://media.digitalarkivet.no/view/25437/395?indexing=>

kan bety at det å servere sukkerbrød ikke var vanlig utover overklassen, og knapt nok der. Den enkeltgjenstanden det finnes flest av, er sukkertenger, som bare finnes i den øvre inntektsgruppen. Fire av dem finnes hos Juditha Bøckmann og to av den hos byfogdens første hustru.

Et interessant funn er sjokoladekoppene. Den spesielle kannen til sjokoladeservering, ser vi ingen spor etter. Blant alle skiftene finnes bare fire sett med sjokoladekopper. Disse er alle i høyinntektsgruppen. Gjennom hele perioden finnes registrert fire sett med henholdsvis 6, 8, 8 og 10 kopper. Disse eies av tre ulike personer. Juditha Bøckmann eide ingen sjokoladekopper. Byfogdens hustru, hvis skifte var registrert i 1756 eide et sett med 10.³¹² Det er uvisst hvilket materiale de er laget av, men de står oppført under «Porcelain, steen og Glas Tøyg» og er verdt 1 riksdaler. Det neste settet i skiftene tilhørte Jørgen Gundersen Worm, mannen med de to temaskinene, og et skifte verdt totalt 2166 riksdaler.³¹³ Boet ligger således rundt midten av inntektsskalaen i den øverste gruppen, men er verdt under 1/3 av Juditha Bøckmanns bo. I Worms bo finner vi et sett på «6 par Chocolate kopper» til en verdi av 1 riksdaler. De siste settene med sjokoladekopper finner vi hos sagforvalter Stephen Hylleberg, registrert i 1786.³¹⁴ Han har «8 par porcelain chocolate kopper», en gang oppført uten verdi, en gang oppført til en verdi av 1 mark, altså til sammen 16 par kopper. Hylleberg eier også sukkerfat, sukkertang, te- og kaffekopper, tekjeler, kaffekanne, tebord og teskjeer. Dette den samme mannen som eide den eneste kaffekvernen som finnes oppført, samt to tobakksdåser, hvorav en i sølv. Dette er altså et svært rikt utstyrt bo, selv om Hylleberg ikke var eksepsjonelt pengesterk, slik som noen av handelsslektene.

Av dette ser vi at sjokoladekoppene var svært lite utbredt, men samtidig vet vi lite om alle sjokoladekoppene ble brukt. Serverte sagforvalteren noengang sjokolade av de seksten koppene? Mengden sjokolade er svært knapp. Den samlede mengden innført sjokolade fordelt på fem årganger med eide kopper gir overraskende nok omtrent 5,09 pund eller 2,53 kg sjokolade per eide kopp. Samtidig er dette all den registrerte sjokoladen vi kjenner til for en periode på litt over tre år. Det lar seg knapt gjøre å lage et rimelig regnestykke av dette, men mengdene taler ikke for et daglig forbruk. Også Telste mener sjokolade forble et

³¹² SAKO, Larvik byfogd, H/Hb/Hba/L0009: Skifteprotokoll., 1743-1764, s. 319b-320a. Hentet september 2018 fra: <https://media.digitalarkivet.no/view/25437/325?indexing=>

³¹³ SAKO, Larvik byfogd, H/Hb/Hba/L0009: Skifteprotokoll., 1743-1764, s. 388b og 393a. Hentet september 2018 fra: <https://media.digitalarkivet.no/view/25437/396?indexing=>

³¹⁴ SAKO, Larvik byfogd, H/Hb/Hba/L0010: Skifteprotokoll., 1765-1792, s. 344b-345a. Hentet september 2018 fra: <https://media.digitalarkivet.no/view/25438/349?indexing=>

luksusprodukt gjennom 1700-tallet.³¹⁵ Hutchison kan legge til at tilberedningen av sjokoladedrikken må ha vært en nokså arbeidskrevende prosess, som gjør sjokoladen mindre egnet til daglig servering.³¹⁶

Kan prisopplysninger bidra til å avgjøre hvilke sosiale grupper som har hatt råd til å få tak i sukker? Det foreligger ingen sukkerpriser fra Larvik grevskap. Avisen *Norske intelligenssedler* fra Christiania har mange sukkerannonser. Faktisk er sukker og tobakk er de varene som gjennom de tyve årene nevnes flest ganger.³¹⁷ Sukker er også varen som har kommet i flest ulike sorter og som har flest betegnelser og skrivemåter. Likevel er det få som avetterer med pris. De fleste opplyser at de selger produkter til 'billige priser'. For 1763 har vi noen opplysninger. Av sukkerprisene som er oppgitt er i 1763 den laveste 16 skilling pundet, og den høyeste 1 mark og 6 skilling pundet. Sukker selges oftest per pund.

Klas Rönnbäck har forsøkt å bestemme hvor luksuriøst sukker var i Skandinavia på 1700-tallet ved å sammenlikne sukkerprisen med prisen på korn og smør. Ved starten av århundret tilsvarte verdien av 1 kg sukker 40-50kg korn eller 4-5 kg smør, mens prisene ved utgangen av århundret var at 1 kg sukker tilsvarte 30 kg korn eller omtrent 3 kg smør. Det store bildet er at sukkerprisene faller, men av de jevnt ligger et stykke over kornprisene.³¹⁸ Rönnbäck mener videre det er prisfall og markedsintegring som hovedsakelig forklarer hvordan Danmark i løpet av 1700-tallet ble masseforbrukere.

Hutchison ser på sukkerprisene i forhold til prisene på blant annet tømmer og klippfisk.³¹⁹ Hun mener vi kan se tendenser til at prisene var stabile eller gikk ned, samtidig som tilgangen økte. Til sammen vil dette si at varens 'breakability' øker, altså at sirkulasjonen av varen går raskere.³²⁰ Hutchison viser til at en arbeider ville brukt om lag 3% av årslønnen sin for å skaffe den gjennomsnittlige sukkermengden, men at sirup var billigere.³²¹ Kjøpmennene kan ha ulike 'minstekjøp'. Noen steder er en nødt til å kjøpe et helt pund, andre kjøpmenn lar kundene kjøpe så liten mengde de ønsker. Dette kan tyde på at dette finnes et lagdelt kundegrunnlag.³²² Der er vanskelig å bruke pris til å si noe om forbruk, men mye kan tyde på at det ikke er et luksusprodukt.

³¹⁵ Telste, «Te- og kaffeservering,» 8.

³¹⁶ «Sjokolade på slutten av 1700-tallet. Praktisk historie,» Ragnhild Huchisons blogg, hentet oktober 2018 fra: <https://forskning.no/content/sjokolade-pa-slutten-av-1700-tallet-praktisk-historie>

³¹⁷ Dette er tall for tre årganger: 1763, 1774 og 1786. Jeg har valgt å doble antallet for 1763, ettersom avisen startet først i juni dette året, og annonsene dermed kun viser et halvt år.

³¹⁸ Klas Rönnbäck, "Transforming consumption in the European Periphery," 10-11.

³¹⁹ Hutchison, *In the Doorway*, 196-97.

³²⁰ Hutchison, "Bites, nibbles, sips and puffs," 157.

³²¹ Hutchison, *In the Doorway*, 208.

³²² Hutchison, *In the Doorway*, 198.

5.4 Konklusjon

Det kan se ut som sukker er den varen som i perioden får størst utbredelse i grevskapet. Importtallene fra tollprotokollen, og de registrerte eiendelene i skiftene bidrar til å gi et helhetlig inntrykk av spredningens geografiske og sosiale dimensjon. Tilsier utbredelsen av sukker at dette fremdeles var en luksusvare, eller at den var blitt en forbruksvare?

Importen av selve sukkeret viser fluktusjon, men likevel utvetydig økning. Mengdene for både sukker og sirup øker gjennom perioden med rundt 400%. Selv med maksimal spredning av importen i grevskapet, lå sukkerutbredelsen i Larvik rundt midten av 1700-tallet nokså jevnt med Danmark. Etersom både Danmark og England hadde raskere økning enn både Larvik og Europa for øvrig, er situasjonen ved 1780-tallet at Larviks importmengder ikke er blant Europas aller største, men heller ikke langt bak land som Tyskland. Larviks tilgang er imidlertid rundt fire ganger så stor som det norske gjennomsnittet, og viser tydelig at Larvik må ha vært tidlig ute i norsk målestokk. Om ikke alle i grevskapet kan ha hatt et daglig inntak, er produktmengdene store nok til at en rimelig kan anta at 2/5 av grevskapets voksne har hatt et regelmessig forbruk. Uten at dette gir det fulle bildet av hvordan forbruket artet seg, må vi kunne slå fast at innbyggerne i Larvik grevskap ble sukkerforbrukere i løpet av undersøkelsesperioden.

Sukkerkategorien har den tydeligste stratifiseringen. For det første finnes det mange ulike kvaliteter, der for eksempel sukkertopper og sirup neppe har vært brukt i en serveringssituasjon. Bruken av disse sukkervariantene har derfor et mindre luksuriøst preg, samtidig som tilgjengeligheten var stor. Når det gjelder redskaper til servering, er det færre slike til sukker, sett i forhold til te og kaffe. En tydelig tendens er at bruksgjenstandene er samlet i overklassen, og at de tilhører rikt utstyrte, om ikke alltid eksepsjonelt velstående, bo. Sukkerimporten økte imidlertid såpass sterkt i perioden at en må regne med at produktet må ha vært brukt av flere enn dem som eide sukkerredskapene. Da er det annerledes med sjokolade. Sjokoladepoppene finnes alle i større sett i overklassen. Ingen eier sjokoladekanner, og de forsvinnende små mengdene sjokolade som innføres avkrefter regelmessig bruk av dette utstyret. Sjokolade forble altså helt tydelig et luksusprodukt i perioden, som var forbeholdt overklassen, men som knapt nok kan sies å være utbredt der.

Det er altså helt klart et differensiert forbruk der sukker blir inntatt for på forskjellige vis, til ulike produkter og med eller uten tilbehør. Selve produktet er spredt i flere samfunnslag, mens serveringen med utstyr, og sjokoladedrikking, hører til elitekulturen. Det er vanskelig å si om det har eksistert en mote rundt sukker, men mye tyder på at dette ikke er en selvstendig

mote, som de lavere lag etterlikner. Sjokolade fremstår som det mest motepregede sukkerproduktet. I den grad det finnes en kultur rundt sukkerservering handler dette om at sukker blir inntatt sammen med te og kaffe, der det trer frem et tydeligere bilde av prangende forbruk og etterlikning. Sukker deles ikke ut i provianthuset i Larvik, og det foreligger ikke nok prisinformasjon til å kunne bestemme hvilke sosiale sjikt som bruker varen. Likevel er sukker i Larvik grevskap i perioden blitt en forbruksvare. Sukker var svært utbredt selv om ikke forbruket lå på europeisk nivå, og det kan tenkes at Larvik dro nytte av sin korte avstand til Danmark.

Kapittel 6: Fra luksusvarer til forbruksvarer?

6.1 Konklusjon

Hovedformålet med denne oppgaven har vært å om å undersøke om det fantes et forbruk i Larvik Grevskap i perioden 1750-1800, og forsøke å tidfeste overgangen fra luksusforbruk til masseforbruk, ved å spore kaffe, te og sukker gjennom ulike kilder som kunne si noe om deres bruk og karakter. Dette prosjektet er også ment å ses i sammenheng med hvordan periferien deltar på det globale markedet.

Mine undersøkelser har vist at *varetilgangen i Larvik 1750-1800 var tilstrekkelig til å forutsette et forbruk, og at kolonialvarene kaffe, te og sukker i løpet av denne perioden gradvis endret rolle fra rene luksusvarer mot forbruksvarer*. I Larvik ser vi av tollmaterialet av det er lite porselen, mens importen av kaffebønner øker markant. Dette er samme trend som andre steder, men mindre mengder. Dersom innførselen får størst tenkelig spredning i grevskapet, uavhengig av demografiske og sosiale forskjeller er tilgangen likevel dobbelt så stor som det nasjonale gjennomsnittet i 1785, og helt på linje med forbruket blant Europas ledende kaffeimportører, som Belgia. En fjerdedel av den voksne befolkningen i Larvik har tilgang til 1,2 kopper kaffe daglig. Mengdene alene tegner altså et tydelig bilde av kaffe som nærmere forbruksvare enn ren luksusvare, ettersom tilgjengeligheten var stor. Muligheten til slik regelmessig bruk viser at Larvik må ha vært tidlig ute i norsk sammenheng. Selv om dette neppe er sammenliknbart med det moderne masseforbruket, var kaffe åpenbart et kjent og utbredt produkt i grevskapet før 1800.

Tallene fra teimporten gir et mer utydelig bilde. De viser sterk fluktuasjon og noe som ser ut som en markant nedgang, samtidig som bruksgjenstandene var mer utbredt for te enn for de andre kolonialvarene. Antakelig kunne undersøkelse av flere tollister nyansere bildet, ettersom teimporten økte i Norge for øvrig. Dersom teen i Larvik fikk størst tenkelig spredning, altså at den ble fordelt på alle aldersgrupper og sosiale lag i grevskapet, vil tilgangen på te tilsvare 29% av Englands forbruk. En fjerdedel av alle voksne i grevskapet ville ha tilgang til 1,4 kopper te daglig. Dette ser ut til å ligge på nivå med kaffe, men kaffeimporten var i virkeligheten fem ganger så stor som teimporten. Tar man i tillegg høyde for sosiale forskjeller vil verdiene kunne bli høyere. At varetilgangen tillot hyppig tedrikking, må tas til inntekt for at det var et forbruk i Larvik, selv om det kanskje ikke hadde en dagligdags karakter. Te er den varen som i størst grad beholder et luksuriøst preg til tross for økt tilgjengelighet.

Importen av sukker viser fluktuasjon, men likevel utvetydig økning. Mengdene for både sukker og sirup øker gjennom perioden med rundt 400%. Selv med maksimal spredning av

importen i grevskapet, lå sukkerutbredelsen i Larvik rundt midten av 1700-tallet nokså jevnt med Danmark. Ettersom både Danmark og England hadde raskere økning enn både Larvik og Europa for øvrig, er situasjonen ved 1780-tallet at Larviks importmengder ikke er blant Europas største, men heller ikke langt unna mengdene til Tyskland. Larviks tilgang er imidlertid rundt fire ganger så stor som det norske gjennomsnittet, og viser tydelig at Larvik må ha vært tidlig ute i norsk målestokk. Om ikke alle i grevskapet kan ha hatt et daglig inntak, er produktmengdene store nok til at en rimelig kan anta at 2/5 av grevskapets voksne har hatt et regelmessig forbruk. Tilgjengeligheten og de ulike sukkerkvalitetene som fantes tilsier at sukker for de fleste var mer å betrakte som en forbruksvare enn en luksusvare. Selv om mengdene tilsier at det eksisterte et forbruk, vil det være variasjoner blant varene når det gjelder hvor ofte de ble kjøpt og inntatt. De har ulike *breakability*, hvor sukker og kaffe ser ut til å ha en noe raskere sirkulasjon enn te.

Undersøkelsen av forbrukets sosiale dimensjon har vist at for *Larvik var kolonialvarene innen 1800 ikke lenger forbeholdt den øverste sosio-økonomiske gruppen, men spredt til flere samfunnslag*. Ikke desto mindre kommer et differensiert forbruk til syne. Det har vært vanskelig å fastslå en begrensning av produkttilgang ved hjelp av pris, men det er tydelige sosiale forskjeller i brukskultur, som varierer fra vare til vare. Til tross for at kolonialvarene gjennom undersøkelsesperioden taper sitt luksuspreg gradvis, later det også til at en del av bruksgjenstandene fremdeles inngår i et slags prangende forbruk. Det går klart frem av skiftematerialet at noen typer gjenstander var attraktive å eie, selv om de ikke var strengt nødvendige. Folks motivasjon for eierskap lar seg vanskelig definere, men en kan få et inntrykk av at det fremdeles var en viss sosial status knyttet til kolonialvarer.

Nest etter sukker, er kaffe den varen som har størst differensiering i forbruk. Kaffen bærer samtidig minst preg av sosial etterlikning. Det kan se ut til at det ikke finnes så store variasjoner i kvalitet på selve kaffeproduktet, men serveringsutstyret røper noen sosiale skiller. Alt i alt finnes det nokså få bruksgjenstander til kaffe. Mengden porselen er liten i forhold til kaffen, og utstyret finnes nesten utelukkende i den øverste inntektsgruppen. Alle klassene eier kanner, men kaffekoppene finner vi kun i overklassen, hvor eierskapet i tillegg er konsentrert hos halvparten av gruppen. Dette er interessant ettersom nettopp like kaffekopper er det elementet som er nødvendig i en mer formell borddekning. Slik er koppene er tydeligste sosiale markøren for kaffe. At vi ikke finner kopper i de lavere økonomiske gruppene kan leses som at kaffeutstyr er mindre ettertraktet, eller i større grad begrenset av pris. Den brede tilgangen

på kaffeproduktet og kanner tilsier det første, uten at det finnes en enkelt forklaring på dette. Selve kaffekonsumet må ha foregått i flere samfunnslag.

Te er den kategorien som viser tydeligst prangende forbruk, med testell, store koppesett og fine materialer som sosiale markører. Likevel er det stor spredning av utstyr i alle sosiale lag. Bruksgjenstander til sukker og kaffe har flest eiere i det øverste sosioøkonomiske sjiktet, mens lavere lag åpenbart har ønsket å eie gjenstander forbundet med te, til tross for at importmengdene var langt mindre for te enn for kaffe. Dette prangende forbruket kan altså ha skapt motivasjon for etterlikning. Antallet kopper og kanner kan tyde på at det midtre sjiktet langt på vei har lyktes i å etterlikne høyinnteksgruppens vaner, selv om de har sett med færre kopper laget i grovere materialer. At vi finner temaskiner, tebord, tefat og teskjeer bare i den øverste gruppen kan vise at det er en viss sosial differensiering, hvor de mest bemidlede i større grad ser ut til å være en del av en egen tekultur, selv om også middelklassen serverer te. Materialvalg, verdi og antall virker altså stratifiserende. Ikke desto mindre viser dette at det fantes billigere alternativer, og at sosial etterlikning var oppnåelig.

Sukkerkategorien har den tydeligste stratifiseringen, ved at gjenstandene utelukkende finnes hos den øverste sosioøkonomiske gruppen. Det er øyensynlig et differensiert forbruk der sukker blir inntatt i ulike former, til kaffe eller te, med eller uten tilbehør. Sukker deles ikke ut i provianthuset i Larvik, og det foreligger ikke nok prisinformasjon til å kunne bestemme hvilke sosiale sjikt som bruker varen, men mengdene tilsier at sukkeret er spredt i flere samfunnslag. Antakelig fantes en differensiering av selve sukkerproduktet, der lavere lag hovedsakelig inntar sirup og ikke fint sukker. Serveringen med sukkertenger og sukkerskåler, samt sjokoladedrikking, hører til elitekulturen. Det er vanskelig å si om det har eksistert en mote rundt sukker, men mye tyder på at dette ikke er en selvstendig mote, som de lavere lag etterlikner. I den grad det finnes en kultur rundt sukkerservering handler dette om at sukker blir inntatt sammen med te og kaffe, der det trer frem et tydeligere bilde av prangende forbruk og etterlikning. Sjokolade fremstår ellers som det mest motepregede sukkerproduktet ved at importmengdene er svært knappe, samtidig som de med høyest inntekt eier større sett med sjokoladekopper. Det er vanskelig å tolke dette annerledes enn at disse gjenstandene var ment å signalisere høy sosial status.

Slik har vi sett at det kan ha vært ulik motivasjon for å skaffe seg kolonialvarene, og at bruken av sukker og kaffe kanskje handlet mer om nye vaner og en ny komfort, mens forbruk av te i større grad handlet om å vise *smak* og *kulturelle koder*, som inngår i innbyggernes kulturelle kapital.

Til slutt hadde jeg også et mål om å sammenlikne Larviks startpunkt for forbruk med Norge for øvrig, og jeg hadde som utgangspunkt at *utbredelsen av kolonialvarer i Larvik økte tidligere enn i andre områder*. Importmengdene for Larvik lå over de nasjonale gjennomsnittene, og gir inntrykk av at dette lokalsamfunnet var et av stedene med et tidlig forbruk. Det er tenkelig at dette har sammenheng med jern-kornmonopolet ettersom Fritzø jernverk hadde stor eksport og neppe kom hjem i ballast, men med varer fra blant annet Danmark, Hamburg og England, som hadde flere langdistanseseilaser og større kontakt med den store verden. Fluktuasjoner i priser og import viser hvordan man ikke lenger var helt uavhengig av det internasjonale markedet. Man fikk større kunnskaper om produkter fra andre steder og interaksjonen endres, fra å tilpasse seg andres etterspørsel til å opparbeide seg hjemlig etterspørsel. Tidligere var hovedformålet med skipsfarten å eksportere jern og tre, men i løpet av perioden 1750-1800, oppstod også behovet for å dekke en ny etterspørsel i Larvik.

Det er mye som ikke dekkes av denne studien, ettersom mer ikke var gjennomførbart innenfor tidsrammene til et masterprosjekt. Flere temaer kan det med fordel forskes mer på. Selv om jeg til en viss grad har sett på etterspørsel, har jeg ikke sett på husholdsøkonomi, og hvordan hjemmeproduksjonen i Larvik kan ha blitt mer markedsorientert. Jeg har heller ikke søkt å forklare *hvordan* innbyggerne i grevskapet fikk forbrukerambisjoner. En begrensning ved prosjektet mitt er mangelen på kunnskap om handel og spredningsmønster i Larviks-distriktet. Dette vil kunne si mer om Larviks rolle i et handelsnettverk. Hvordan er kommunikasjonen mellom Larvik og andre norske steder og byer? Hvor mye varer utveksles? Er Larvik periferi, eller eventuelt sentrum i sin periferi?³²³ Det ville også være nyttig å få en bedre oversikt over pengeøkonomien, samt utviklingen over tid. Dette situasjonsbildet fra Larvik grevskap 1750-1800 vil likevel være et godt sammenlikningsgrunnlag for videre studier.

³²³ Uttrykk fra Jørgen Mikkelsen "Merchant trade and fairs in Zealand," 162.

Litteratur

- Agnew, Jean-Christophe. "Coming up for air: Consumer culture in Historical Perspective." I *Consumption and the world of goods*, redigert av John Brewer og Roy Porter, 19-39. London: Routledge, 1994.
- Andersen, Kjell R. "Grevskapet Laurvigen. Borgerskapets formuesforhold 1670-1807.» Hovedoppgave i historie, Universitetet i Oslo, 1977.
- Berg, Maxine. «New commodities, luxuries and their consumers in eighteenth-century England.» I *Consumers and luxury. Consumer culture in Europe 1650-1850*, redigert av Maxine Berg og Helen Clifford. Manchester: Manchester University Press, 1999.
- «Asian luxuries and the Making of the European Consumer Revolution.» I *Luxury in the Eighteenth Century. Debates, Desires and Delectable Goods*, redigert av Maxine Berg og Elizabeth Eger, 228-244. London: Palgrave Macmillan, 2003.
- Berg, Maxine og Elizabeth Eger. "The Rise and Fall of the Luxury Debates." In *Luxury in the Eighteenth Century. Debates, Desires and Delectable Goods*, redigert av Maxine Berg og Elizabeth Eger, 7-27. London: Palgrave Macmillan, 2003.
- Bjerke, Odd. *Byen mellom elvene*. Larvik: Larvik Kommune, 1996.
- Bjørnstad, Bjørn. «Grevskapet Laurvigen. Arbeiderne ved Fritzøe Jernverk 1701-45.» Hovedoppgave i historie, Universitetet i Oslo, 1977.
- Brandsberg, Harald. «Grevskapet Laurvigen. Borgerinteresser mot greveprivilegier. 1727-1747.» Hovedoppgave i historie, Universitetet i Oslo, 1976.
- Brautaset, Camilla. «Norsk eksport 1830-1865 i perspektiv av historiske nasjonalregnskaper.» Doktogradsavhandling, Norges Handelshøyskole, 2002.
- Bull, Ida. "Handelshistorie som bindeledd mellom det lokale og verden utenfor." *Heimen* 46, No. 4 (2009): 279-292.
- Casalilla, Bartolomé Yun. "'Localism', global history and transnational history." *Historisk tidskrift* (Sverige), 127, No. 4 (2007): 659-678.
- De Vries, Jan. "The Industrial and Industrious revolution." *The Journal of Economic History* 54, no. 2, Papers Presented at the Fifty-Third Annual Meeting of the Economic History Association (Jun., 1994): 249-270.
- "Luxury in the Dutch Golden Age in Theory and Practice" I *Luxury in the Eighteenth Century. Debates, Desires and Delectable Goods*, redigert av Maxine Berg og Elizabeth Eger, 41-56. London: Palgrave Macmillan, 2003.
- The Industrious Revolution. Consumer Behaviour and the Household Economy, 1650 to the Present*. New York: Cambridge University Press, 2008.
- Eliassen, Finn-Einar, Knut Lindseth, og Mandal by. *Mandal Bys Historie : B. 1-2 B. 1 : Den Førindustrielle Byen: Ca. 1500-1850*. Vol. B. 1-2 B. 1. Mandal: Mandal Kommune, 1995.
- Fairchilds, Cissie. "Review: Consumption in Early Modern Europe. A Review Article". *Comparative Studies in Society and History* 35, No. 4. (1993) 850-858.

- Flandrin, Jean L., og Massimo Montanari, *Food: A Culinary History from Antiquity to the Present*. Oversatt av Albert Sonnenfeld. New York: Columbia University Press, 1999.
- Fløystad, Ingeborg. *1641-1723: bønder, byvekst og borgarar. Agders historie bind 3*. Kristiansand: Agder historielag, 2007.
- Gray, Arthur. *The Little Tea Book*. New York: The Baker & Taylor Company, 1903. The Project Gutenberg EBook. <http://www.gutenberg.org/files/19392/19392-h/19392-h.htm>
- Heine, Klaus & Michael Phan. "Trading-up mass-market goods to luxury products." *Australasian Marketing Journal* 19, No. 2, (2011): 108-114. <https://doi.org/10.1016/j.ausmj.2011.03.001>
- Holmsen, Andreas. «Omsetningslivet i det norske jordbruket i tiden umiddelbart før det moderne forretningsjordbrukets gjennombrudd.» Utrykt eksamensavhandling. Universitetet i Oslo, 1931.
- Holmsen, Andreas. *Før bonden ble forretningsmann*. Oslo: Universitetsforlaget, 1982.
- Hutchison, Ragnhild. «Fra en sjelden kopp til kannevis. Noen trekk i spredningen av søt kaffe og te ca. 1750-1800.» *Heimen* 46, No. 4, (2009): 305-316.
- “Bites, nibbles, sips and puffs: New exotic goods in Norway in the 18th and the first half of the 19th century.” *Scandinavian Journal of History* 36, No. 2 (2011): 156-185. DOI: 10.1080/03468755.2011.564501.
- In the doorway to development: an inquiry into market oriented structural changes in Norway ca. 1750-1830*. Leiden: Brill, 2012.
- “An Industrious Revolution in Norway?” *Scandinavian Journal of History* 39, No. 1 (2014): 4-26. DOI: 10.1080/03468755.2013.847486.
- Hutchinson, Alan. «Skifter: kildekritiske synspunkter.» I *Skiftene som kilde*, redigert av Liv Marthinsen, 29-46. Oslo: Norsk Lokalhistorisk Institutt, 1996.
- Johannesen, Randi. «Skummende sjokolade og vonde vinde.» I *På Nordmanns Vis: Norsk Folkemuseum Gjennom 100 år*, redigert av Stephan Tschudi-Madsen, 180. Oslo: Aschehoug, 1993.
- Jørgensen, Hans-Jørgen. *Det Norske Tollvesens historie. Fra middelalderen til 1814*. Oslo: Tolldirektoratet, 1969.
- McCants, Anne E. C. “Poor consumers as global consumers: the diffusion of tea and coffee drinking in the eighteenth century.” *The Economic History Review* 61, No. 1 (2008): 172-200. doi:10.1111/j.1468-0289.2008.00429.
- McKendrick, Neil og John Brewer, John Harold Plumb. *The birth of a consumer society: the commercialization of eighteenth-century England*. London: Europa Publications, 1982.
- Mickwitz, Joachim. «Om Wanans werkan. Konsumtion av lyxbetonade kolonialvaror i de bottniska småstäderna under sent 1700-tall.» I *Globalhistorie från periferin. Norden*

- 1600-1850, redigert av Leos Müller, Göran Rydén og Holger Weiss, 137-163. Lund: Studentlitteratur, 2010.
- Mikkelsen, Jørgen. "Merchant trade and fairs in Zealand 1750-1810 – a study in market economy." I *Regional Integration in Early Modern Scandinavia*, redigert av Finn-Einar Eliassen, Jørgen Mikkelsen, og Bjørn Poulsen, 162-185. Odense: Odense University Press, 2001.
- Mokyr, Joel. "Demand vs. supply in the industrial revolution." *The Journal of Economic History* 37, No. 4 (Dec., 1977): 981-1008.
- Moseng, Ole Georg; Gunnar Pettersen, Erik Opsahl, og Erling Sandmo. *Norsk Historie: 1537-1814*. Vol. 2. Oslo: Universitetsforlaget, 2003.
- Nakken-Libæk, Alfild. «Grevskapet Laurvigen. Fattigstellet 1735-1805.» Hovedoppgave i historie, Universitetet i Oslo, 1977.
- North, Michael. *Material Delight and the Joy of Living. Cultural Consumption in the Age of Enlightenment in*. London: Routledge, 2017. Google Books.
- https://books.google.no/books?id=CGBBDgAAQBAJ&printsec=frontcover&dq=material+delight+and+the+joy+of+living&hl=no&sa=X&ved=0ahUKEwjg4aCLzp_eAhWFjCwKHZWPBw4Q6AEIKDAA#v=onepage&q=material%20delight%20and%20the%20joy%20of%20living&f=false
- Notaker, Henry. *Ganens Makt: Norsk Kokekunst Og Matkultur Gjennom Tusen år. En Maxibok Fra Aschehoug*. Oslo: Aschehoug, 1995.
- Nyhus, Per. *Den gang det het Laurvig*. Larvik: Østlands-Posten, 1981.
- Olesen, Søren Gytz. "Pierre Bourdieu." I *Pædagogik i sociologisk perspektiv*, redigert av Peter Møller Pedersen og Søren Gytz Olesen. Århus: ViaSysteme, 2012.
- Rian, Øystein. *Vestfold's Historie. Grevskapstiden 1671-1821*. Vestfold's Fylkeskommune, 1980.
- Rydén, Göran. «Från Gammelbo til Calabar. Det svenska järnet och den ekspanderande atlantiska ekonomin.» I *Globalhistorie från periferin. Norden 1600-1850*, redigert av Leos Müller, Göran Rydén og Holger Weiss, 75-96. Lund: Studentlitteratur, 2010.
- Rönnbäck, Klas. "Transforming consumption in the European Periphery. Colonial commodities in Scandinavia during the early modern era." Paper to be presented at 12th European Business History Association conference, Bergen, Norway, 2008.
- "Socker og slavplantager i svensk historia I *Globalhistorie från periferin. Norden 1600-1850*, redigert av Leos Müller, Göran Rydén og Holger Weiss, 97-115. Lund: Studentlitteratur, 2010.
- Schivelbusch, Wolfgang. *Paradiset, smaken og fornuften: Nytelsesmidlernes historie*. Oversatt av Niels Brunse. København: Politisk revy, 1992.
- Shammas, Carole. *The Pre-industrial consumer in England and America*. Oxford: Oxford University Press, 1990.

- “Changes in English and Anglo-American consumption from 1550 to 1800.” I *Consumption and the world of goods*, redigert av John Brewer og Roy Porter, 177-227. London: Routledge, 1993.
- Sogner, Sølvi. *Ung i Europa. Norsk ungdom over Nordsjøen til Nederland i tidlig nytid*. Universitetsforlaget, 1994.
- Sprauten, Knut, og Anna Tranberg. *Norsk Bondeøkonomi 1650-1850*. Samlagets Bøker for Høgare Utdanning. Oslo: Samlaget, 1996.
- Steen, Sverre. *Det gamle samfunn*. Det frie Norge. Vol. 4. Oslo: Cappelen, 1957.
- Svendsen, Arnljot Strømme, og Francis Sejersted, J.L. Tiedemanns Tobaksfabrik. *Blader av tobakkens historie: J.L. Tiedemanns Tobaksfabrik 1778-1978*. Oslo: Gyldendal, 1978.
- Telste, Kari. “Visittstuen som speilbilde av global handel. Handelspatrisiat, selskapsliv og forbruk i Christiania omkring 1760.» *Heimen* 46, No. 4 (2009): 317-328.
- Telste, Kari. «Te- og kaffeservering og kvinnelig dannelse i 1700-tallets borgerskap. Et eksempel på dannelsens materialitet.» *Tidsskrift for kulturforskning* 13, No. 4 (2014): 4-18.
- Thorsen, Liv Emma. "Den store historien i den lille historien." I *Forskningsrapporter från Historiska Institutionen Vid Umeå Universitet*, Vol. 7: *Icke Skriftliga Källor: Huvudtema 1*, redigert av Anders Brändström, og Sune Åkerman, 93-103. Umeå, 1991.
- Tjøtta, Tonje. «Kapteinens Storstue. Endringer i forbruk i en skipperborgers hjem ved slutten av 1700-tallet.» Masteroppgave i kulturhistorie, KULH 4990. Universitetet i Oslo, våren 2012.
- Tranberg, Anna. «Bønder og husmenn i Laurvigen Grevskap på 1700-tallet. En undersøkelse av deres økonomiske forhold.» Hovedoppgave i historie, Universitetet i Oslo, 1979.
- «Kremmerånd på Hedmarken.» *Heimen* 29, No. 3 (1992): 172-179.
- Trøtteberg, Gunvor “*Omfarshandel*. Skreppekarere, Driftekarere og jekteskipperere i Hordaland,” *Norveg. Tidsskrift for folkelivsgranskning*, No 2 (1952): 104–131.
- Tveite, Stein. *Jord og gjerning: trekk av norsk landbruk i 150 år*. I kommisjon hos A.s Bøndenes Forlag, 1959.
- Engelsk-norsk trelasthandel 1640-1710*. Oslo: Universitetsforlaget, 1961.
- “The Norwegian textile market in the 18th century.” *Scandinavian Economic History Review* 17, No. 2 (1969): 161-178. DOI: 10.1080/03585522.10407668.
- Veblen, Thorstein. *Den uproduktive klasse*. Oslo: Res Publica, 2014.

- Vickery, Amanda. "Women and the world of goods: a Lancashire consumer and her possessions, 1751-81." I *Consumption and the world of goods*, redigert av John Brewer og Roy Porter, 284-301. London: Routledge, 1994.
- Warde, Alan. *Consumption, Food and Taste. Culinary Antinomies and Commodity Culture*. London: Sage Publications, 1997.
- Wasberg, Gunnar Christie. «Handel i Larviks-distriktet gjennom 2000 år.» Brosjyre trykt av Bjarte Støtvig, 1980.
- Handel i Vestfold: Fra istid til kunnskapsalder*. Oslo: Stiftelsen, 1987.
- Weatherill, Lorna. *Consumer Behaviour and Material Culture in Britain 1660–1760*. London: Routledge, 1988.
- “The meaning of consumer behaviour in late seventeenth- and early eighteenth-century England.” I *Consumption and the world of goods*, redigert av John Brewer og Roy Porter, 206-227. London: Routledge, 1994.
- Winge, Harald. «Lovgivning om offentlig skifte.» I *Skiftene som kilde*, redigert av Liv Marthinsen, 7-28. Oslo: Norsk Lokalhistorisk Institutt, 1996.

Digitale kilder og oppslagsverk

- Dansukker, <https://www.dansukker.no/>
- Den danske ordbok, <https://ordnet.dk/ddo>
- Hutchison, Ragnhild. "Ragnhild Hutchisons blogg – Historie i praksis." <https://blogg.forskning.no/ragnhild-hutchisons-blogg>
- Larvik Museum. "Provianthuset til nytte og besvær." <http://www.larvikmuseum.no/provianthuset-til-nytte-og-besvaer/>
- Lokalhistoriewiki: <https://lokalhistoriewiki.no/wiki/lokalhistoriewiki.no:Hovedside>
- Holbergordbok: <https://holbergordbog.dk/>
- Moths ordbok: <https://mothsordbog.dk/>
- Meyers ordbok: <https://meyersfremmedordbog.dk/>
- Norsk Biografisk Leksikon: <https://nbl.snl.no/>
- Norsk Teknisk Museum, «Fritzøe Verk»: <http://industrimuseum.no/bedrifter/Fritzoe>
- Ordbok over det danske sprog. Historisk ordbok 1700-1950: <https://ordnet.dk/ods>
- Store Norske Leksikon: <https://snl.no/>

Andre trykte kilder

- Coxe, William. *Reise i Norge i 1784*. Oslo, Universitetsforlaget, 1975.
- Dunker, Conradine B. *Gamle Dage: Erindringer og Tidsbilleder*. Oslo: Gyldendal, 1909.
- Helseth, Hovel, *Den Lille Tarif. Et Forsøg Paa at Bevise Skadeligheden Ved Indførselen Af adskillige Fremmede Varer i Norge*. Christiania: Trykt Hos Chr. Grøndahl, 1820.
- Scharling, Henry. *Norsk Idyll: Udtog af en strasborger kjøbmands oplevelser i aaret 1700*, København: Det Schønbergske Forlag, 1906.

Samtidige kilder

- Norske Intelligenssedler*, Christiania, 1763, 1774, 1786. Finnes elektronisk hos Nasjonalbiblioteket: <https://www.nb.no/search>
- Riksarkivet: Løyland, Margit, Gerd Mordt, og Kristin M. Røgeberg. *Norge I 1743: Innberetninger som svar på 43 spørsmål fra Danske Kanselli: Vol. 1-5*. Oslo: Solum, 2003-8.
- Statistisk Sentralbyrå: «Norges Offisielle Statistikk B 106. Norges første folketelling 1769.» https://www.ssb.no/a/histstat/nos/nos_b106.pdf
- Tollisteprosjektet: Historiske toll- og skipsanløpslister. <https://tidvis.no/tollistene/test/Vareliste>: <https://databaser.lokalhistoriewiki.no/customs/CustomsLists.jsp>
- SAKO, Larvik byfogd, H/Hb/Hba/L0010: Skifteprotokoll., 1765-1792, s. 349b-350a. <https://media.digitalarkivet.no/view/25438/354?indexing=>
- SAKO, Larvik byfogd, H/Hb/Hba/L0009: Skifteprotokoll., 1743-1764, s. 274b-275a. <https://media.digitalarkivet.no/view/25437/280?indexing=>
- SAKO, Larvik grevskap, A-1056/F/Fk/Fke/L0001: Provianthuset, Diverse regnskapssaker, nr. 1: 1729-1810.

Bilder

- Det Kongelige Bibliotek: Frederik den Femtes atlas, Utsnitt fra kart over Akershus stift 1759. Hentet april 2018 fra: <http://www.larvikmuseum.no/grevskap-og-herregard/>

Tillegg

Her følger tallene som ligger til grunn for mine beregninger. Jeg har benyttet skiftmateriale fra de samme årgangene som jeg har transkribert tollmateriale.³²⁴ Basert på medianverdien og kunnskap om inntekt har jeg konstruert tre inntektsgrupper.

Tillegg A: Informasjon om skiftene

Tabell 1

Verdien av boene satt til nærmeste riksdaler:	
< 100 33,75%	17, 24, 24, 28, 32, 32, 37,37, 40, 41, 44, 47, 48, 52, 52,54, 55, 56, 60, 66, 72, 72, 75, 75, 90, 94, 96 (totalt 27)
100-999 48,75%	106, 110, 124, 124, 125, 132, 139, 139, 142, 146, 151, 151, 161, 173, 185, 185, 186, 191, 199, 205, 210, 211, 211, 225, 226, 243, 251, 252, 264, 283, 302, 368, 397, 439, 441, 462, 546, 608, 781 (totalt 39)
> 1000 17,5%	1134, 1350, 1389, ,1501, 1617,1695, 2166, 3526, 4210, 7094, 7384,7476, 7775, 56.000 (totalt 14)
Totalt	80 skifter fra Laurvig byfogderi
Median	167

Tabell 2

Antall skifter per år etter inntekt:						
Inntekt	1754	1756	1762	1774	1786	Totalt
< 100	5	7	2	10	3	27
100-999	6	13	5	8	7	39
> 1000	2	6	3	0	3	14
Totalt	13	26	10	18	13	80

Tabell 3

Informasjon om eierskap							
Inntekt	1754	1756	1762	1774	1786	Totalt i perioden:	
a) Mangler detaljert beskrivelse av innbo, løspøre eller utlegg							Totalt:
< 100	1	3	1	4	2	11/27	40,7%
100-999		6	4	5	2	17/39	43,5%
> 1000		4	1		1	6/14	42,9%
Totalt, år	1/13	13/26	6/10	9/18	5/13	34/80	
Prosent,år	7,5%	50%	60%	50%	Ca 40%	42,5%	

³²⁴ 1754,1756,1762,1774,1786. Skiftene finnes i skifteprotokoll nr 9 og nr 10:

https://media.digitalarkivet.no/sk/browse?counties%5B%5D=07&start_year=1750&end_year=1800&text=

Tabell 4

Hva som finnes i de beskrevne boene							
b) Finnes ingen kolonialvarer							
Inntekt	1754	1756	1762	1774	1786	Totalt i perioden:	
< 100	3	2		2	0	7/80	9%
100-999	1		2			3/80	4%
> 1000	0	0	0	0	0	0/80	0%
Totalt, år	4/13	2/26	2/10	2/18	0	10/80	
Prosent,år	31%	8%	20%	11%	0%	12,5%	

Tillegg B: Gjenstander funnet i skiftene

Tabell 5

Antall gjenstander funnet i perioden per inntektsgruppe				
Gjenstand	<100	100-999	>1000	Total
Tekjele	1,1 (2)	1,1,1,1,1,1,1,1,2,2,2 (15)	1,1,1,1,1,1, 1,1,1,1,3 (13)	30
Tekanne	1,1,1,1,11 (6)	1,1,1,1,1,1,1,1,1,1,1,1,1,1,1,1,12,3 (20)	1,1,1,1,1,1,1,1,1,2,5 (16)	42
Teskjeer		6,6	2,3,6,6, 9,12,12	62
Testell			1,1,1,1,1,2	7
Kopper i stell			6/9 ³²⁵ , 6 ³²⁶ ,6 ³²⁷ 9,9,10,10	53
Kopper i par, te	2,2,2,2 ³²⁸ 4 (12)	2,3,3,4,4,4,6,6,8,12 (49)	4,4,5,6,6,6,6,6 ³²⁹ ,6 ³³⁰ 1 0,10,12, 12, 12, 13,15 (133)	194
Temaskin			1,2	3
Te		2		2
Flasker med te		1,1,6		8
Tefat		1	1	2
Tebord	1	1,1,1,1, (4)	1,1,1,1,1,1,1,1 (8)	13
Teduk		1	1,1,1,1	5
Kaffekanne	1,1 (2)	1,1,1,1,1 (5)	1,1,1,1,1,1,1,1,1,1,2 (12)	19
Kaffekopper			6,6,6 ³³¹ ,6 ³³² ,6 ³³³ ,6,11,12,12	71
Kaffekvern			1	1
Sukkerklyper		1	1,1,2,2,2,2 (10)	11
Sukkerfat/ konfektfat	1	3	1,2,2,2	11
Sukkerbøsse			1,1	2
Sukkerbrødform			1,1,1,2	5
Sukkertallerken			1	1
Sjokoladekopper			6,8,8,10	32
Porselen, kasse		1,1		2

³²⁵ De 6 kaffekoppene regnes i totalen til kaffekopper. Juditha Bøckmanns testell.

³²⁶ Ukjente tall, estimerer med 6 kopper for de rike.

³²⁷ Estimat.

³²⁸ Ukjent antall, estimert med 2 for de fattige.

³²⁹ Estimat.

³³⁰ Estimat.

³³¹ Fra testellet til Juditha Bøckmann, 1754.

³³² Estimat

³³³ Estimat.

Tabell 6

Antall gjenstander per år						
Gjenstand	1754	1756	1762	1774	1786	Totalt
Tekanne	19	16	4	2	4	
Tekjele	7	4	1	5	12	
Temaskin			3			3
Teskjeer	18	27			17	
Testell	3	3	1			
Antall koppepar i stell	34	25	6*			
Tekopper i par	69	53	32	12	35	
Flaske med te	7	1				
Te	2					
Teduk		5				
Tebrett		2				
Tebord		5		2	6	
Kaffekanne	5	3	4	2	5	
Kaffekopper		18	18		29	
Kaffekvern					1	
Konfektfat	1	4				
Kasse porselen	2					
Sukkerfat	2	2			2	
Sukkerbøsse		2				
Sukkerklyper/tenger	3	7			1	
Sukkerbrødforn	1	2	2			
Sjokoladekopper		10	6		16	
Tobakksfyrfat		1				
Tobakksdåse					2	
Totalt:	173	188	77	23	130	579

Tabell 7

Antall gjenstander per gruppe enkeltår				
1754				
Gjenstand	< 100	100-999	> 1000	Totalt
Tekjele		1, 1	1, 1, 1, 3	8
Tekanne	1	1, 1, 1, 1, 1, 1,3	1, 5	16
Teskjeer			12, 6	18
Testell			1, 1, 1	3
Antall kopper i stell			6/9, 9, 10	34
Tekopper i par	2, 2	2, 3, 4, 6	4, 5, 6, 6,10, 15	65
Flasker med te		1,6		7
Te		2		2
Kaffekanne		1,	1, 1, 2	5
Konfektfat			1	1
Kasse, porselen		1, 1,		2
Sukkerfat			2	2
Sukker klyper/tang			1,2	3
Sukkerbrødforn			1	1
Sukkertallerken			1	1

Tabell 8

Antall gjenstander per gruppe enkeltår				
1756				
Gjenstand	< 100	100-999	> 1000	Totalt
Tekjele		1, 1	1, 1,	4
Tekanne	1, 1	1, 1,1,1, 1, 1, 1,1, 2,	1,1,1,1	16
Teskjeer		6	9, 12	27
Testell			1, 1, 1	3
Kopper i stell			6 ³³⁴ , 9, 10	25
Tekopper, par		3, 4, 4,8, 12	6 ³³⁵ , 6, 10	53
Teflaske		1		1
Teduk		1	1, 1, 1, 1	5
Tebrett		1	1	2
Tebord		1, 1	1, 1, 1	5
Kaffekanne			1, 1, 1	3
Kaffekopper			6 ³³⁶ , 6, 6	18
Sukkerbøsse			1, 1	2
Sukkerklype/tang		1	2, 2, 2	7
Sukkerbrødform			1, 1	2
Sjokolade kopper			10	10
Sukkerfat			2	2
Konfektfat	1	3		4
Tobaksfyrfat		1		1

³³⁴ Flere av tallene er ukjente. I rike bo har jeg estimert med 6 kopper der tall ikke er oppgitt, eller siden brettet.

³³⁵ Siden er brettet. Se note to.

³³⁶ Se note tre.

Tabell 9

Antall gjenstander per gruppe enkeltår				
1762				
Gjenstand	< 100	100-999	> 1000	Totalt
Tekjele			1	1
Tekanne	1		1, 2	4
Temaskin			1, 2	3
Testell			1	1
Tekopper	2 ³³⁷		6 ³³⁸ , 12, 12	32
Kaffekanne			1, 1, 1, 1	4
Kaffekopper			6 ³³⁹ , 12	18
Sukkerform			2	2
Sjokoladekopper			6	6

Tabell 10

Antall gjenstander per gruppe enkeltår				
1774				
Gjenstand	< 100	100-999	> 1000	Totalt
Tekjele	1, 1	1, 1, 1		5
Tekanne	1	1		2
Tekopper par	4, 2	6		12
Tebord	1	1		2
Kaffekanne	1	1		2

³³⁷ Ukjent antall. Ettersom dette er i lavinntekstklassen, har jeg estimert med to kopper.

³³⁸ Estimat.

³³⁹ Estimat.

Tabell 11

Antall gjenstander per gruppe enkeltår				
1786				
Gjenstand	< 100	100-999	> 1000	Totalt
Tekjele		1,1,2,2,2	1,1,1,1	12
Tekanne	1		1, 1, 1	4
Tekopper			4,6,12,13	35
Teskjeer, sølv		6	2,3, 6	17
Tebord		1	1, 1, 1, 1, 1	6
Kaffekanne	1	1, 1, 1	1	5
Kaffekopper			6, 11, 12	29
Kaffekvern			1	1
Sukkerfat			2	2
Sjokoladekopper			8, 8	16
Sukkertang			1	1
Tobakksdåse, sølv			1	1
Tobakksdåse			1	1

